

HARP CERİDELERİNE GÖRE ÇANAKKALE MUHAREBELERİNDE DERİNLİĞİNE TERTİBAT ANLAYIŞI

Öz: Birinci Dünya Savaşı'nda siper savaşının en temel unsuru derinliğine tertibat anlayışıdır. Bu savaştan önce savaşlar tek bir hat üzerinde gerçekleştirilmiştir. Derinliğine tertibat anlayışının geliştirilmesiyle birlikte kademeli bir şekilde birden fazla sayıda siper hattı inşa edilmiştir. Bu çalışmanın iki amacı bulunmaktadır. Birincisi, Çanakkale Cephesi'nde derinliğine tertibat anlayışının nasıl ve ne zaman geliştiğini; ikincisi ise Batı Cephesi ve Çanakkale Cephesi karşılaştırılarak Türk ordusunun yeni bir savaş anlayışına cevap verme kabiliyetini ortaya koymaktır. Çalışmanın esas kaynağını daha önce yayımlanmış olan 19. Tümen, 57. ve 27. Alay harp cerideleri oluşturmaktadır. Adı geçen ceridelerde ise savaş esnasında çıkartılan derslere odaklanılmıştır. Çalışmada, Türk ordusunun kendi savaş tecrübesinden yola çıkarak derinliğine tertibat anlayışını geliştirdiği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Derinliğine Tertibat, Siper Savaşı, Mevzi Harbi, Çanakkale Muharebeleri, Harp Ceridesi

Needet ÖZ

(Dr. Öğr. Gör.)

İstanbul Teknik Üniversitesi, Atatürk

İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü

<https://orcid.org/0000-0002-1890-0475>

necdetoza@itu.edu.tr

Geliş Tarihi: 13.05.2023

Kabul Tarihi: 22.02.2024

Özgün Makale

DOI: 10.46953/askeritarih.1296651

THE UNDERSTANDING OF DISPOSITION IN DEPTH IN ÇANAKKALE BATTLES ACCORDING TO WAR DIARIES

Abstract: The most fundamental principle of trench warfare in World War I was the notion of disposition in depth. Before this war, battles were fought on a single line. With the development of the understanding of disposition in depth, more than one trench line was constructed in echelons. This study has two aims. The first is to reveal how and when the understanding of disposition in depth developed on the Çanakkale Front; the second is to reveal the Turkish army's capability to respond to a new understanding of warfare by comparing the Western Front and the Çanakkale Front. The main source of the study is the previously published war diaries of the 19th Division and those of the 57th and 27th Regiments. Concerning the mentioned war diaries, the focus is on the lessons learned during the war. The study puts forward that the Turkish army developed the understanding of disposition in depth based on its own war experience.

Keywords: Disposition in Depth, Trench Warfare, Positional Warfare, Çanakkale Battles, War Diary

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 39-73

Giriş

Derinliğine tertibat anlayışı Birinci Dünya Savaşı'ndaki siper savaşlarına özgü bir taktik anlayış olarak ortaya çıkmıştı. Bu çalışma, ilk olarak Birinci Dünya Savaşı ile ortaya çıkan bu yeni taktik anlayışın Çanakkale Muharebelerinde nasıl ve ne zaman geliştirildiğini ortaya koyarak literatüre özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Savaşların yürütülmesi farklı coğrafyaların ve sosyal yapıların etkisi altında değişkenlik gösterebilir. Ancak her çağın askerî teknik ve teknolojik ortamı dünyanın her yerinde geçerli olan taktik anlayışları ortaya çıkartır. İkinci olarak bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Cephesi'ndeki derinliğine tertibat anlayışının gelişimi ile Çanakkale Muharebelerindeki süreç karşılaştırılarak Türk ordusunun yeni savaş anlayışına cevap verme kabiliyeti incelenmiştir. Bununla birlikte bu çalışma, literatürde kademeli siper hattı ve tahkimat unsurlarının inşası olarak adlandırılan faaliyetleri “derinliğine tertibat” kavramı altında ele alarak askerî kavramsallaştırmaya katkıda bulunmayı amaçlamıştır. Çalışmanın kaynağı, Çanakkale Muharebeleri üzerine olan geniş literatür arasından büyük oranda harp ceridelerinin kullanımı ile sınırlandırılmıştır. Bu sayede savaş anında hazırlanmış rapor ve emirler ile yeni taktik anlayışın gelişimini yalın bir halde takip edebilmek mümkün olmuştur.

Savaşlarda arazi kullanımı yüzyıllar boyunca muharebelerin ve kuşatma savaşlarının en temel unsurlarından biri olmuştur.¹ Bununla birlikte arazinin müdafaa veya taarruz amacıyla taktik açıdan kullanımı kuşatma savaşlarının hâkim olduğu yüzyılda ortaya çıkmıştı. Kuşatma savaşlarının önde gelen teorisyeni Sébastien Le Prestre de Vauban (1633-1707) tarafından geliştirilen paralel siperler sistemi ilk defa 1673 baharında Hollanda'nın elindeki Maastricht Kalesinin kuşatılmasında kullanılmıştı.² Yine İspanya Veraset Savaşı (1701-1714) sahra tahkimatının önemini ortaya koyan bir savaş olmuştur. Bu savaş sırasında 1709 yılında yapılan Malplaquet Muharebesi, 12.000 Fransız kaybına karşılık müttefiklere 24.000 kayba mal olmuştur. Savaş müttefik ülkelerin zaferi ile sonuçlanmasına rağmen Fransızlar tarafından inşa edilen siperler müttefikler taarruz ettikleri zaman onların büyük kayıplar vermelerine neden olmuştur.³ Bununla birlikte siper savaşının ortaya çıkışı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar mümkün olmamıştır.

¹ Anthony Saunders; *Trench Warfare 1850-1950*, Pen and Sword Military (Epub), Barnsley, 2010, s. 23-24.

² James Falkner; *Marshal Vauban and the Defence of Louis XIV's France*, Pen and Sword Military (Epub), South Yorkshire, 2011, s. 81-82.

³ Saunders; s. 11-12.

Bu zamana kadar ateşli silahların ateş gücü ve menzili yetersiz olduğu için sahra tahkimatının kullanımı sınırlı kalmıştır. Çünkü sahra tahkimatında müdafaa için en önemli olanı düşman taarruzuna veya topçu ateşine karşı güçlü bir engel oluşturmaktır. Ateşli silahlar ise sınırlı bir güce sahip olduğu için onlara karşı müdafaa bulunmak gerekmiyordu. Bundan dolayı askerlerin siper kazmakla uğraşması gereksiz bir uğraştı.⁴ Siper savaşının ortaya çıkışı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen askerî teknoloji alanındaki gelişmeler ile ilgilidir. Metalürji, mühimmat ve atış teknolojilerinde birbirini destekleyen birçok teknolojik gelişme neticesinde tüfeklerin ve topların etkili menzilinde, isabet oranında, atış hızında ve tahrip gücünde önemli ilerlemeler kaydedilmişti.⁵ Ateşli silahlardaki bu gelişmeler onlara karşı açık arazide de müdafaa önlemleri alınmasını zorunlu kılacak şartları ortaya çıkarmıştı.

Siper savaşının ilk örnekleri Kırım Harbi (1853-1856), Amerikan İç Savaşı (1861-1865), Plevne Muharebesi'nde (1877) ortaya çıkmıştır. Rus-Japon Savaşı'nda (1904-1905) ise siper savaşı daha da ileri boyuta taşınmıştı.⁶ Bu savaş, makineli tüfeklerin, dikenli tellerin, modern seri ateşli topların ve geniş çaplı müdafaa sistemlerinin kullanıldığı ilk savaştı. Modern silahlar askerî birliklerin araziye daha seyrek yayılmalarına neden olmuştu. Birlikler araziden istifade etmeye ihtiyaç duymuşlardı. Ayrıca, modern silahların kullanımı sahra tahkimatının da daha yoğun kullanılmasına neden olmuştu.⁷ Bununla birlikte bu savaşlarda siper savaşı bir savaş tarzı olarak ortaya çıkmakla birlikte siper savaşı veya o dönemdeki ismiyle mevzi savaşı ismini, Birinci Dünya Savaşı'nda hâkim savaş tarzı olması ile edinmiştir.⁸

Siper savaşının ortaya çıkışı bir çıkmazla ilgilidir. Buna göre, mütearrız⁹, düşmanın mukavemetini kırmak için yeterli derecede kuvvete sahip bulunmazsa ve kendisine kesin sonuç için lazım olan araçları elde etmesi genel şartlardan dolayı mümkün olmazsa mütearrızın hareketi sona erer. Bu durum uzun müddet devam eder ise siper savaşı ortaya çıkar. Buna göre siper savaşı taarruzların durdurulmasından, mütearrızın geri çekilmek

⁴ Nicholas Murray; *The Rocky Road to the Great War: The Evolution of Trench Warfare to 1914*, Potomac Books (Epub), Washington D.C., 2013, s. 31-32.

⁵ Saunders; s. 31-52.

⁶ *Notes on Field Fortification (For Use of Student Officers, Army School of the Line, 1916)*; prepared by the Army Field Engineer School, Army Service School Press, Fort Leavenworth, 1916, s. 8.

<https://www.britannica.com/technology/fortification>, 1 Nisan 2023.

⁷ Murray; s. 219-220, 301-302.

⁸ Basri [Muallimi Mirliva]; *Mevzi Harbi Notları (Büyük Kumanda Kursu)*, Askerî Akademiler Kumandanlığı Matbaası, Yıldız, 1927, s. 3.

⁹ Taarruz eden, saldıran, sataşan. Ferit Devellioğlu; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2011, s. 889.

istememesinden ve müdafinin¹⁰ de karşı taarruz için kuvvetlerinin yeterli gelmemesinden dolayı ortaya çıkmıştır.¹¹ Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nda müdafî ateş gücünden en üst derecede istifade edebilirken, mütearrız ise bu imkâna sahip olamamıştı. Doğrudan top ve makineli tüfek ateşi üzerine yürümek kendi topçu ateşinin onları bastıracağı durumlar haricinde mümkün değildi.¹²

Siper savaşıyla ilgili bir başka husus bu çalışmada ele alacağımız üzere Birinci Dünya Savaşı'nda savaşın siper savaşı halini almasıyla birlikte derinliğine tertibat elde edilerek mevziye derinlik kazandırılmasıdır. Derinliğine tertibat terimi ile birbiri gerisinde oluşturulmuş mevziler kastedilmektedir. Mevzi terimi ise birçok miktarda irtibat siperleriyle birbirine bağlanmış çeşitli hatlardan meydana gelen bir bölge anlamında kullanılmaktadır.¹³ Aslında Birinci Dünya Savaşı'na kadar derinliğine tertibat söz konusu olmamıştı. Ok, kılıç, mızrak ve tüfek gibi silahlardan herhangi birisiyle silahlanmış olan muhاریpler bir hat üzerinde muharebe etmişlerdi ve bu taktik anlayış yüzyıllardan beri kökleşmişti. Birbirinin gerisinden kademeli bir surette ateş etmeyi sağlayacak araziler ve muharebe durumları olmuştur ancak bunlar istisnadır. Dolayısıyla muhاریpler açısından derinliğine tertibat söz konusu olmamıştır. Aşağıda bahsedileceği üzere Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında tek bir siper hattının yetersiz gelmesinden dolayı ikinci ve üçüncü bir siper hattının çözüm olabileceği düşünülmüştür. Derinliğine tertibat hem birliklerin araziye derinlemesine yayılması hem de tahkimatın derinliğe doğru kademelendirilmesiyle gerçekleştirilmiştir.¹⁴

Birinci Dünya Savaşı'nın başındaki hâkim görüş taarruzi savaş anlayışıydı. Taarruzi savaş anlayışının üstünlüğü üzerinde Avrupalı askerî ileri gelenler arasında ortak bir görüş vardı.¹⁵ Taarruz ruhunun hâkim olacağına dair beklentiye aynı zamanda bu savaşın kısa zamanda sona ereceği ve nihai bir savaş olacağı düşüncesi eşlik etmişti.¹⁶ Her iki taraftaki askerî

¹⁰ Müdâfaa eden, koruyan, savunan, dayanan. Devellioğlu; 825.

¹¹ Basri; s. 3.

¹² *Dünya Savaş Tarihi*; haz. Christon I. Archer, John R. Ferris, Holger H. Herwig, Timothy H. E. Travers, çev. Cem Demirkan, Tüzmazanlar Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 440.

¹³ *Sahra Tahkimatına Dair Tecârib-i Harbiye*; Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1331 [1915], s. 3-4.

¹⁴ Basri; s. 12-13, 15.

¹⁵ Stephen Van Evera; "The Cult of the Offensive and the Origins of the First World War", *International Security*, The Massachusetts Institute of Technology (MIT) Press, Summer, 1984, Vol. 9, No. 1 (Summer, 1984), s. 58-63.

¹⁶ Stephen Bull; *Trench: A History of Trench Warfare on the Western Front*, Osprey Publishing, Oxford, 2014, s. 15. Kısa süren savaşlara örnek olarak yedi haftalık süren 1866 Avusturya - Prusya Savaşı vardı. Bir diğerinde, Fransa, 1870'te Prusya'ya karşı altı ay kadar dayanmıştı. Nispeten uzun süren Amerikan İç Savaşı (1861-1865) ve Boer Savaşı (1899-1902) göz ardı edilmişti. İngiliz ordusu Doğu Lancashire Alayı'ndan Yüzbaşı E.G. Hopkinson, aslında, çok az kişinin Birinci Dünya Savaşı'nın İngiliz Futbol Ligi'nin Nisan 1915'teki kupa finalini engelleyecek kadar uzun süreceğini düşündüğünü ifade etmişti. age.;

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 39-73

stratejistlerin beklentilerinin aksine, Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Cephesi¹⁷ çok hızlı bir şekilde çıkmaza girmişti. İngiliz resmî tarihî, birbirini izleyen taarruz ve karşı taarruzların sonuç vermediği 14 Eylül günü Aisne Muharebesi'nde (12-15 Eylül 1914) ilk siper savaşının meydana geldiğini kesin bir şekilde kabul etmektedir.¹⁸ Ancak bundan hemen önce I. Marne Muharebesi'nde (6-12 Eylül) 9 Eylül'den itibaren İsviçre'den Argonne'a kadar Fransız cephesi sabit hale gelmişti.¹⁹ Fransız-İngiliz ve Alman ordularının “denize doğru yarış” olarak adlandırılan manevraları neticesinde Batı Cephesi'nde bir ay içinde siperler Belçika'da Nieuport'ya kadar uzanmıştı. Doğu'da ise siper hatları 1915'te İsviçre sınırlarına kadar ulaşmıştı.²⁰ Bununla birlikte 1914'teki siper kazıları Rus-Japon Savaşı'nda (1904-05) Mançurya'daki veya 1860'lardaki Amerikan İç Savaşı'ndaki siper kazılarından çok farklı değildi. Siper oluşturma'nın amacı, işgalcileri hafif ateşli silahların ateşinden ve şarapnelen korumak, düşmanın taarruzuna engel oluşturmak, saklanma yeri temin etmek ve iyi bir atış yeri sağlamaktı.²¹

1. Batı Cephesi'nde Alman Ordusunda Derinliğine Tertibat Anlayışının Ortaya Çıkışı

1909'da yayımlanan *Sahra İstihkâmat Talimnamesi* Birinci Dünya Savaşı'ndan önce siper savaşının kazandığı son görünümü göstermesi açısından önemlidir.²² Talimnamede derinliğine tertibat söz konusu edilmemiştir. Muharebelerin tek bir siper hattı üzerinden yürüyeceği ön görülmüştür. Mevzinin birtakım bölgelere bölünebileceği ve her bölge dâhilinde yapılacak tahkimatın, bitişik bir hattan [hatt-ı muttasıl] oluşmayıp

s. 15. <https://www.theguardian.com/football/the-agony-and-the-ecstasy/2020/mar/24/when-football-played-world-war-one-north-london-derby>, 1 Nisan 2023.

¹⁷ I. Dünya Savaşı'nda Batı Cephesi isimlendirmesi ile Almanya merkezde kabul edilmekte ve Almanya'nın Doğu Cephesi'ne karşılık olarak batısındaki cephe işaret edilmektedir. Bu cephedeki muharebeler I. Dünya Savaşı'nın gidişatını belirlemiştir. Cephedeki savaş 2 Ağustos 1914'te başlamış ve 11 Kasım 1918 Ateşkesi ile sona ermiştir. Muharebeler büyük oranda sabit kalan 700 kilometrelik bir hat üzerinde meydana gelmiştir. I. Marne Muharebesi, Somme Muharebesi ve Verdun Muharebesi gibi 20. yüzyılın büyük muharebeleri bu cepheye meydana gelmiştir.

<https://www.britannica.com/event/Western-Front-World-War-I>, 1 Nisan 2023.

¹⁸ Iain Banks; “Digging in the Dark: The Underground War on the Western Front in World War I”, *Journal of Conflict Archaeology*, Vol. 9, No. 3, September 2014, s. 161.

¹⁹ Bull; s. 36.

²⁰ Banks; s. 161.

²¹ Saunders; s. 241-242.

²² *Sahra İstihkâmat Talimnamesi*; Mühendishane-i Berr-i Hümayun Matbaası, Sene-i Maliye 1325 [1909-10]. *Sahra İstihkâmat Talimnamesi*'nin yürürlüğe konulmasına dair irade 8 Şubat 1910'da yayımlanmıştır. BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), İHB (İrade-i Harbiye), 7/16, 27 Muharem 1328 (8 Şubat 1910). Bu eser üzerine yapılan inceleme ve transkripsiyon çalışması için bkz. Yasin Karaoğlu; *1325 (1908) Tarihli Sahra İstihkâmatı Talimnamesi Işığında Osmanlı Ordusunda Modernleşme Hareketleri*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, Ağustos 2017.

hem cephe ve hem de koltuk ateşi gerçekleştirilecek surette inşa edilmiş birtakım gruplardan ibaret olabileceği belirtilmiştir.²³ Tahkimatın, yanları geriye kırılmış ve kanatlar gerisinde kademeli alelade avcı siperlerinden, istinat²⁴ ve ihtiyat kuvvetleri²⁵ için setr siperlerinden ve mümkün olduğu halde çeşitli engellerden oluşacağı ifade edilmiştir. Talimnameye göre, setr siperleri ve avcı siperleri arasında da irtibat siperleri olacaktır. Setr siperleri düşmanın taarruzu halinde avcı askerlerinin zamanında ateş açabilmelerini temin edecek derecede avcı siperlerine yakın olmalıdır. Bu talimname sahra tahkimatının nasıl oluşturulacağı ve müdafaa için araziden nasıl faydalanılacağı üzerinedir.²⁶ Ancak gerek müdafaa gerekse taarruz için siper savaşı taktikleri bu talimnamede yer almamıştır.

Almanya, savaşın başındaki tahkimat usulünde, tahkimat hatlarını eteklere doğru sürmüş ve bunları bitişik ve ayrı [münfasıl] bir şekilde gruplar halinde düzenlemişti. Ayrıca bunların önüne çeşitli engeller koyulmuş gerisinde ise istinat ve ihtiyat kuvvetleri için müdafaa setr hendekleri yapılmıştı. Setr hendekleri irtibat yolları ile tahkimat hattına bağlanmıştı. Türkçeye de tercüme edilmiş olan *Sahra İstihkâmat Talimnamesi*'ne uygun bir tahkimat düzeni yaptıkları anlaşılıyor. Bununla birlikte savaşın başında tarafların birbirine uzak ve sükûnetli bölgelerinde mukavemet merkezleri usulü takip edilmiş ve siper hatlarının araları boş bırakılmıştı. Ancak bu bölgeler muharebenin faal bölgeleri haline dönüşünce düşman topçusunun hedefi haline gelmişti. Bundan dolayı mukavemet merkezleri yerine sürekli [mümted] ve bitişik siper hattı usulü tercih edilmeye başlanmıştı. Böylece düşman topçusu aynı miktarda olan mermisini çok daha büyük bir araziye dağıtmak zorunda kaldığı için gücü azalmıştı.²⁷ Alman Harbiye Nazırı ve Genelkurmay Başkanı Eric von Falkenhayn²⁸, hatıratında, Flander

²³ *Sahra İstihkâmat Talimnamesi*, 1909-10; s. 9-10, m. 21-22.

²⁴ 1909 tarihli *Piyade Talimnamesi*'ne göre bölük biriminde bölüğün geride alıkonulan kısmına istinat denmektedir. İstinat kuvveti muharebe cephesinin uzatılması, ateş hattının yoğunlaştırılması, meydana gelen boşlukların doldurulması ve kanatların kapatılmasında kullanılmaktadır. *Piyade Talimnamesi*; Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul, Temmuz 1325 (14 Temmuz-13 Ağustos 1909), s. 115-116.

²⁵ İhtiyat veya yedek kuvvetler, birliğin gerisinde bulundurulur veya bir muharebenin başlangıcında, kesin neticeli bir hareket için elde bulunmak üzere harekâttan alıkonulan kısımdır. Nurhan Sabuncuoğlu; *Ansiklopedik Askerî Terimler Sözlüğü: İngilizce – Türkçe*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 564.

²⁶ *Sahra İstihkâmat Talimnamesi*, 1909-10; s. 2, 11, 43, m. 1, 24, 56.

²⁷ Basri; s. 8, 10.

²⁸ Eric von Falkenhayn 8 Temmuz 1913'te Almanya'nın Harbiye Nazırı olmuştur. 1914'te Marne Muharebesi'nden sonra 14 Eylül 1914'te Genelkurmay Başkanlığına getirilmiştir. Görevi sırasında Verdun Muharebesi kaybedilmiştir. Falkenhayn bu başarısızlık üzerine görevinden alınmıştır. Daha sonra 5 Haziran 1917'de Osmanlı ordusunda Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı görevine getirilmiştir. 1917 yılı sonunda görevinden istifa etmiş ve yerini Liman von Sanders'e devretmiştir. Faruk Yılmaz; "Eric von Falkenhayn Kimdir?", *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya*, Eric von Falkenhayn, çev. Bursalı Mehmet Nihat [Kurmay Yarbay], yay. haz. Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 21-22.

Taarruzu'nda (19 Ekim-22 Kasım 1914) başarısız olunduktan hemen sonra Başkomutanlık (Oberste Heeresleitung) tarafından verilen talimat ile Alman ordusunun bu zamana kadar geçerli olan tek bir siper hatlı müdafaa anlayışından vazgeçtiğini ifade etmiştir. Talimata göre, her tarafta, geriye bağlı ve birbiri arkasında iki ve daha fazla siper hattından meydana gelen bir müdafaa hattı oluşturulacaktır. Buna rağmen Eric von Falkenhayn, hatıratında alınan bu kararın hatalı olduğunu dile getirmiştir. Ona göre; bu yeni kararlar ortalama bir askerin maneviyatı yeterince dikkate alınmamıştı. Cephe harbinde, askeri, kendisini bu şekilde terkedilmiş hissedeceği vaziyette bulundurmamak tehlikeliydi. Bu tehlikeye bir de duruma göre geriye çekilmek izni ilave edilirse çarpışmanın cehennemi içindeki askeri kurtuluş olarak göreceği ricatı çok kolay yapardı. Gerçi kendisi kurtulur ve fakat ordu için felaket söz konusu olurdu.²⁹ Eric von Falkenhayn'ın bu değerlendirmesi derinliğine tertibatın hayata geçirilmesi hususunda şüphelerin var olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte özellikle Mart 1915'teki Neuve Chapelle Muharebesi'nde İngilizlerin taarruzunda Alman ordusu mevcut müdafaa anlayışının eksiklikleriyle karşı karşıya kalmıştı. Bu muharebeden önce mevzilerin derinliği 600 metreden 2500 metreye çıkartılmasına rağmen müdafaa anlayışı savaş öncesine benzerdi. İleri hat yalnızca bir siperden oluşuyordu ve müdafaa yapan bölüklerin yaklaşık yarısı ileri hatta bulunuyordu. İleri hattın yaklaşık 1000 metre gerisinde, kabaca 800 metre arayla yerleştirilmiş çeşitli mukavemet merkezleri vardı. Betondan yapılmış makineli tüfek mevkiileri, aradaki yerleri kapatabilecek ve cephe hattının yarılması durumunda dayanak noktaları görevi görebilecek şekilde yerleştirilmişti. Bazı mevki komutanlarının mukavemet merkezlerini ikinci bir bitişik siper hattına bağlama önerisi, eğer böyle bir geri çekilme mevzisi olursa ileri hattın inatçı bir şekilde savunulmayacağı inancıyla kolordu komutanı tarafından reddedilmişti. Topçu birlikleri de mukavemet merkezlerinin 1500 metre gerisinde yerleştirilmişti. Bununla birlikte topçular, düşman askerinin ileri hatta yakın hafif ateşli silahlarına karşı savunmasızdı. Neuve Chapelle'de çıkardıkları dersten sonra Almanlar, ileri hattın 200 metre gerisinde ikinci bir siper hattı ve irtibat siperleri inşa ederek mevzilerine biraz daha derinlik kattılar. Asıl değişiklik ise ileri hatta ağır topçu ateşi haricinde diğer ateşlere direnebilecek güçlü makineli tüfek mevzilerinin inşasıydı. Müdafaa açısından başka bir değişiklik olmamıştı.³⁰

²⁹ Eric von Falkenhayn; *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya*, çev. Bursalı Mehmet Nihat [Kurmay Yarbay], yay. haz. Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 49-50.

³⁰ Martin Samuels; *Command and Control?: Command, Training and Tactics in the British and German Armies 1888-1918*, Frank Cass, London, 2003, s. 162, 164-165.

Aslında Şubat 1915'te Champagne Muharebesi'nde derinliğine tertibatın ilk örneği sergilenmişti. Yoğun Fransız baskısıyla karşı karşıya kalan Alman 3. Ordusu tek bir siper hattını yetersiz bulmuş ve muharebenin sonuna doğru cepheye 2500 metre derinlik kazandırmıştır. Ancak bu muharebenin sonuçları daha sonra değerlendirilmiştir. 13 Mayıs'ta Eric von Falkenhayn, 3. Ordu karargâhı tarafından Şubat 1915'teki bu Fransız taarruzu üzerine hazırlanmış iki raporu yayımlamıştı. Rapora göre cephenin birkaç sabit hattan oluşturulması uygun değildi. Daha çok hareket özgürlüğü sağlayan müstahkem mevki tercih edilmeliydi. Böylece arazi şeklinin sunduğu tüm avantajlardan faydalanılabilir ve tüm dezavantajların da mümkün mertebe üstesinden gelinebilirdi. Rapora göre, müdafaanın derinleştirilmesi gizlenmeyi de kolaylaştırıyordu. Almanlar, düşman askerinin mevzileri gözlemlemesinin onların imha edilmesiyle sonuçlanacağını fark etmişlerdi. Yine rapora göre, müdafaa sistemi üç ana unsurdan oluşabilirdi. Birincisi, ileri eğimden ters eğimdeki ana müdafaa hattına kadar olan araziye kapsayan bir mevzi bölgesiydi. Bu mevzi, arkasında dinleme mahallerini, gözetleme mahallerini, birkaç havan topu ve makineli tüfek için mevzi barındırabilecek ve iyi bir ateş hattına sahip olacak kadar uzunluktaki bir dizi siper hattını içerecekti. İkinci unsur, ana müdafaa hattıydı. Bir sırtın 200 metre aşağısında ters eğimde ve ateş hattının daha az önemli olduğu bir alandı. Bu müdafaa sisteminin son unsuru da ana müdafaa hattının arkasında yer alacak ikinci siper hattıydı. Bu hat, siper hattına olan girişleri yönlendirmek ve kapatmak üzere tasarlanmış uzunlukta siperleri içerecekti. Komutanlık, gözetleme mahalleri ve ağır silah mevzileri de burada inşa edilecekti. Müdafaa hattındaki mevziler, özellikle makineli tüfek, iki girişi olan engeller ve sığınaklar, kanat çalışmaları ile desteklenecekti. Batarya mevzileri benzer şekilde tahkim edilecek ve hat yarılsa toplanma mevzileri olarak kullanılacaktı. Rapora göre muharebe ilk olarak ana müdafaa hattı üzerinde yapılacaktı. İkinci hat ilk mevzinin 2000 metre gerisinde inşa edilmesine rağmen bu hat birinci siperin ayrılmaz bir parçası olmaktan ziyade düşmanın birinci hattı yarmasına karşı bir önlem olarak görülmüştü.³¹

Görüldüğü üzere şubat ayındaki Champagne Muharebesi'nden derinliğin sağlanması ile ilgili elde edilen tecrübeler Mayıs 1915'te Alman raporlarına yansımıştı. Bununla birlikte Festubert Muharebesi'nden (15-27 Mayıs 1915) sonra Almanlar güçlü bir müdafaa hattına sahip olmanın gerekliliğini ve ikinci mevzinin Champagne'deki gibi inşa edilmesi gerektiğini anladılar. Ancak derinliğin temini ve mevzilerin tahkim edilmesinin önünde engeller vardı. Derinliğine müdafaa unsurlarının inşası maddi kaynaklar üzerinde baskı oluşturuyordu. Eric von Falkenhayn

³¹ age.; s. 165-166.

İngilizler'in etkili bir taarruz yapma kabiliyetlerinin olmadığını düşündüğü için onlara karşı az sayıda güç bırakmıştı. Bundan dolayı 1915 yazının sonuna kadar raporda belirtilen hususlar hayata geçirilmedi.³²

Alman ordusu, Haziran 1915'e gelindiğinde ileri hattın bir veya iki kilometre gerisinde ikinci siper hatları oluşturmuştu. İkinci hat yeni bir mevki kazanmak isteyen düşmanın taze bir taarruzuna göre konumlandırılıyordu. İkinci hat, birinci hattaki kayıpları azaltmak için, birinci hattın hemen gerisinde sadece sirkülasyon için kullanılıyordu. Diğer siperler istinat ve ihtiyat kuvvetleri ve alternatif mevzi olarak geride daha uzakta meydana getirilmişti. Bu siperler, sınırlı bir ateş hattı ile ters eğimin faydasının daha kapsamlı değerlendirilmesini temin etmişti.³³ Loos Muharebesi'nde (25 Eylül-8 Ekim 1915) klorin gazı kullanan İngilizler Almanların ilk siper hattını ve taarruz cephesindeki bir dizi mukavemet merkezlerini susturmayı başarmıştı. Ancak ikinci hatta ilerlediklerinde Alman makineli tüfekleri tarafından yok edilmişlerdi.³⁴ Aralık 1915'e gelindiğinde ise her mevzi üç hat şeklinde düzenlenmişti. Savaş öncesindeki mevzi düzeni ve ileri hat düzeni terkedilmişti. Birinci hat, kimi zaman iki üç kilometre geride ara bir konumda kalan istinat hattı ile desteklenmişti. Bu istinat hattı piyade tümeni tarafından müdafaa ediliyordu. İkinci hat, ilk hattın beş altı kilometre gerisinde oluşturulmuştu. Bu hat kolordu veya ordunun yedek tümenleri tarafından tutulmuştur. Üçüncü hat da ikinci hattın beş kilometre gerisinde oluşturulmuştu. Ordu grubu veya ordunun ihtiyat kuvvetleri bu hat üzerine yerleştiriliyordu.³⁵

Batı Cephesi'nde derinliğine tertibatın temini 1915'in yaz aylarının son günlerinden itibaren gerçekleştirilmişti. Alman Başkomutanlığı Batı Cephesi'nin ilk siper hatlarının oluşturulmasından hemen sonra aslında tek hatlı mevzinin yetersiz olduğunu fark etmiş ve derinliğine tertibat hakkında talimat verilmişti. Ancak taarruz ruhunun savaşları kazanmada başat unsur olarak görülmesi, İtilaf kuvvetlerinin taarruz gücüne sahip olmadığına dair inanç ve derinliğine tertibatın maliyeti Alman ordusunun mevzilerine derinlik kazandırmasını geciktirmişti.

Derinliğine tertibatı zorunlu kılan bazı nedenler ve faydalar söz konusuydu. Her şeyden önce, müdafî için derinliği temin edilmemiş cephe doğrudan mağlubiyet sebebi olabilirdi. Mütearız kuvvetler eğer yeterli

³² age.; s. 166-167.

³³ R. Normand-H. C. Fiske; "Evolution of German Fortifications", *The Military Engineer*, Society of American Military Engineers, Vol. 14, No. 76, July-August, 1922, s. 202-203.

³⁴ Samuels; s. 167.

³⁵ Capitaine Botte; "The Evolution of Field Fortifications During the Late War", *The Military Engineer*, Society of American Military Engineers, Vol. 14, No. 74, March-April, 1922, s. 84.

derecede hazırlanmış, kararlı ve organizeyse, bir siper hattı her ne kadar güçlü bir şekilde tahkim edilmiş ve silahlandırılmış olursa olsun yine de ele geçirilebilirdi. Belçika'daki hızlı Alman ilerleyişi, mütearrızın uygun şekilde silahlanmış olması koşuluyla, sabit duvarlı kâgir istihkâmâtın bile hızla alınabileceğini göstermişti. 1914'ün sonlarında ve 1915'te aynı durumun sahra tahkimatları için de geçerli olduğu ortaya çıkmıştı.³⁶

Topçu ateşinin etkinliği derinliğine tertibatı zorunlu kılan nedenlerin başında gelmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda zayıf bir kısmı topçu ateşinden kaynaklanmıştı.³⁷ Batı Cephesi'nde 1915'te karşı karşıya kalınan sonuç, birinci hatta askerleri yavaşık nizamda tutmanın artık mümkün olmadığıdır. İlk hatta yavaşık nizamda yer almak topçu ateşi karşısında intihar gibi olmuştur.³⁸ Mesela Neuve Chapelle Muharebesi'nde kitle halindeki piyadenin topçu ateşine karşı çok hassas olduğu ve yalnızca birkaç yüz metre ötede olan düşmanın, birinci siper hatlarına girmesine engel olunamadığı ortaya çıkmıştı.³⁹ Derinliğine tertibat ile birlikte birliklere topçu ateşinden kanatlara, geriye ve öne doğru kaçma imkânının tanınması da mümkün olabilirdi.⁴⁰ Böylece ileri hatların ve bizzat mevzilerin yarılması tehlikesi önleniyordu.⁴¹

Derinliğine tertibat aynı zamanda ateş gücünü de arttırıyordu. Savaşın ilk zamanlarında makineli tüfeklerin uzun süreler boyunca dahi önemli bir ateş gücüne sahip olduğu ve dar bir ateş hattında etkili olduğu görülmüştü.⁴² Topçu ateşi karşısında derinliğine muharebe hatları oluşturulmuş ve makineli tüfekliler bu hatlarda tutunmuştu. Ancak topçu gücünün daha da artmasıyla birlikte bu hatlardaki askerler ile makineli tüfekler zarar görmeye başlamıştı. Dolayısıyla hem makineli tüfekler hem de piyade derinliğe doğru dağıtıldı. Makineli tüfekler ve piyade otomatik silahlarıyla birinci hattın müdafaasına bu şekilde yardımcı olmaya başladı. Netice itibariyle derinliğe doğru gücün yayılmasıyla birlikte savaşın başındaki tek bir siper hattının ateş gücünden daha fazla ateş gücüne sahip olunmuştu.⁴³

³⁶ Paddy Griffith; *Fortifications of the Western Front 1914 – 1918 (Fortress)*, Osprey Publishing, Oxford, 2004, s. 12.

³⁷ Timothy T. Lupfer; *The Dynamics of Doctrine: The Changes in German Tactical Doctrine During the First World War*, Combat Studies Institute, U.S. Army Command and General Staff College, Fort Leavenworth, Kansas, 1981, s. 15.

³⁸ Paddy Griffith; s. 11.

³⁹ Samuels; s. 164.

⁴⁰ Lupfer; s. 15.

⁴¹ Falkenhayn; s. 49.

⁴² Samuels; s. 164.

⁴³ Basri; s. 14-15.

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk zamanlarındaki ileri hatta yığılma sorununun önüne derinliğine tertibat temin edilerek geçilebilmiştir. Piyadenin esas silahı tüfekti ve makineli tüfekler de iyi bir yan ve eğri ateş silahı değildi. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'ndan önce cephe önünde iyi bir önleme ateşi yapmak için cepheye fazla sayıda tüfek koymak gerekmişti. Bu tüfekleri de aynı hat üzerine koymak gerekliydi. Bu ince hat usulüydü ve ilk siper savaşlarında bu ince hatlar yoğun bir sayıda askerle doldurulmuştu.⁴⁴ 1914'te Alman ordusu örneğinde bu görülmektedir. Alman ordusunun sağ kanadında Alexander von Kluck'un komutasındaki 1. Ordu cephenin her bir milinde (1.609.344m) on sekiz bin kişilik bir asker yoğunluğuna sahipti. Alman altıncı ordusunun en az kalabalık olan bölgesinde askerler 70 mile (112.654.1m) yayılmıştı ve her milde üç bin beş yüz asker vardı.⁴⁵

1917'de yazılan ve Almanya'nın müdafaa doktrinini yansıtan *Mevzi Harbi'nde Müdafaa* isimli eserde derinliğine tertibatın avantajları söz konusu edilmiştir. Esere göre, mütearrız müdafinin mevzilerine ne kadar derin girse o kadar çok beklenmedik olayla karşı karşıya kalabilirdi. Müdafî beklenmeyecek derecede mukavemet gösterebilirdi. Yandan cephe açabilirdi. Çeşitli engeller ve ani taarruzlar gerçekleşebilirdi. Üstelik taarruz edenin gerideki güçlerle irtibatı zarar görürse topçu himayesi kesilebilir ve mütearrız şaşkınlığa düşebilirdi.⁴⁶ Birinci Dünya Savaşı başında derinliğine tertibat ilkesel olarak kabul edilmezken savaşın hemen başında karşı karşıya kalınan savaş şartları tarafları derinlik teminine zorunlu kılmıştı.

2. Çanakkale Cephesi'nde İleri Hatta Yığılma

Birinci Dünya Savaşı'nda siper savaşının yaşandığı en önemli cephelerden birisi de Çanakkale Cephesi'dir. İtilaf kuvvetleri 25 Nisan 1915'te Seddülbahir ve Arıburnu Cephesi'nde çıkarma harekâtına başlamışlardı. Muharebe, Arıburnu Cephesi'nde 1 Mayıs; Seddülbahir Cephesi'nde ise 4 Mayıs gecesinde Türk ordusunun gerçekleştirdiği taarruz hareketinin son bulması ile birlikte siper savaşı haline dönüşmüştü. Cephedeki

⁴⁴ age.; s. 14.

⁴⁵ Bull; s. 33.

⁴⁶ Hermann Geyer, Max Bauer; *Mevzi Harbinde Müdafaa: Def' ve Tard*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet, 1337 [1921], s. 41. Eserin yazarları Hermann Geyer ve Max Bauer Somme Muharebesi'nden sonra savaşın sonuna kadar Alman ordusunda uygulanacak esnek müdafaa anlayışı için yönetmelik hazırlamışlardı. Doruk Akyüz; *Topyekûn Harp Dönemi'nde Doktrinlerde Değişimler ve Ders Çıkarma Süreçleri: 1904-1940*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2021, s. 106-107.

siper savaşı İtilaf kuvvetlerinin 20 Aralık 1915'te Arıburnu'ndan, 9 Ocak 1916'da ise Seddülbahir'den geri çekilmelerine kadar devam etmişti.⁴⁷

Batı Cephesi'nde olduğu gibi Çanakkale Cephesi'nin de ilk zamanlarında daimî taarruzi savaş anlayışıyla hareket edildi. Türk ordusu tarafından koruyucu ve hazırlayıcı tedbirler alınmadı. Hatta topçu ateş hazırlığı dahi yapılmadı. İtilaf kuvvetlerinin karaya çıkışının ilk günlerinde gerek Seddülbahir ve gerekse Arıburnu Cephesi'nde Türk ordusu baskın tarzında yaptığı hücumlar nedeniyle yersiz ve amaçsız bir şekilde büyük zayıat vermişti.⁴⁸

Çanakkale Muharebelerinin ilk zamanlarında yoğun ve kalabalık taarruz ve hücumların düzenlenmesinin nedeni dar bir cephede biriken düşmanın sökülüp atılabileceğine dair kaniydi. 27. Alay Komutanı Yarbay Mehmet Şefik Bey (Albay, Aker),⁴⁹ 25 Nisan 1915'te 19. Tümen Komutanlığı'na yazdığı raporda, cepheden ve sol kanattan yapılan taarruzun başarıyla sonuçlanmaya yakın olmasından dolayı bir taburun dahi elinde bulunması gerektiğini yazmıştır. Elinde ihtiyat kuvveti kalmadığını ifade etmiş ve bir taburun süratli bir şekilde ulaştırılmasını istirham etmiştir. Raporun devamında Mehmet Şefik Bey, yanında bulunan 77. Alay Komutanı Binbaşı Saip Bey'e (Yarbay)⁵⁰ Kanlısirt'ta meydana gelen muharebenin başarıyla sonuçlanmasının az bir kuvvet ve gayrete bağlı bulunduğunu söylediğini, yazmıştır. Eğer düşman bu cepheden atılırsa bütün cephede düşmanın vaziyetinin tehlikeye girip tamamen mağlup edileceğini öne sürmüştür.⁵¹ 64. Alay Komutanı Binbaşı Servet Bey (Albay, Yurdatapan)⁵² ve 57. Alay Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in (Yarbay)⁵³ raporunda da

⁴⁷ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (Amfibi Hareket)*; c. V, II. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. 65, 104, 150, 247, 455, 461.

⁴⁸ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916)*; C V, III. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. 199.

⁴⁹ Mehmet Şefik Aker, 1896'da Harp Okulundan mezun oldu. Ekim 1914'te 9. Tümen 27. Alay Komutanı olarak atandı. Bu görevindeyken Çanakkale'de Arıburnu Muharebelerine katıldı. Hülya Toket; *Çanakkale Muharebelerine Katılan Komutanların Biyografileri (Belge ve Fotoğraflarla)*, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2017, s. 377-378.

⁵⁰ Saip Bey, 1896'da Harp Okulundan mezun oldu. Çanakkale Muharebelerinde 19. Tümen'e bağlı 77. Alay Komutanlığı görevini üstlendi. 30 Kasım 1915'te Yarbay olan Saip Bey 1918'de vefat etti. Toket, s. 509.

⁵¹ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşları'nda 27. Alay*; C I, yay. haz. Murat Karataş, Barış Borlat, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s. 246.

⁵² Mehmet Servet Yurdatapan, 1891'de Harp Okulundan mezun olmuştur. Çanakkale Muharebelerinde 3. Kolordu 9. Tümen 64. Alay Komutanı olarak yer almıştır. Toket; s. 374-375.

⁵³ Hüseyin Avni Bey, 1892'de Harp Okulundan mezun olmuştur. 1 Şubat 1915'te 57. Alay Komutanlığı'na atandı. 19. Tümen Komutanı Mustafa Kemal'in emrinde 25 Nisan 1915'ten itibaren Çanakkale Muharebelerinde yer almıştır. 1 Haziran 1915'te yarbaylık rütbesine ulaşan Hüseyin Avni Bey, 13 Ağustos 1915'te Arıburnu Muharebesi'nde şehit olmuştur. age.; s. 218.

bunu fark edebiliyoruz. 27-28 Nisan tarihli raporda, düşmanı buradan kovmak için küçük fakat muntazam bir taburun bile yeterli olacağını hissedilmekte olduğunu ifade etmişlerdir. Sabah olmadan önce bütün hatlardan ateşi kesip ve bir tabur kadar harbe girmemiş kuvvet ileriye sürülürse amaca ulaşılacağından ümitliyiz, demişlerdir. Düşman üç tarafından tamamen sarılmıştır, arkası denizdir, cephemizin bulunduğu mevki gayet sarp ve muhafazalıdır, demişlerdir. Raporda, tüm ihtiyat ve istinat birliklerinin ileriye sevk edildiği ifade edilmiştir.⁵⁴ Bu raporlardan cephe komutanlarının düşman kuvvetlerini taktik açıdan önemli mevzilere ulaşmadan önce söküp atmaya hedefledikleri görülüyor.

Bu noktada Osmanlı ordusunun siper savaşı üzerine temel kaynağının ne olduğu sorusu önemlidir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce birçok talimname Türkçeye kazandırılmıştı. 1895'te yayımlanan Alman piyade talimnamesinden itibaren Osmanlı ordusu, Alman ordusu talimnamelerini takip etti.⁵⁵ 1909'da *Sahra İstihkâmat Talimnamesi* yayımlandı. Bu talimname piyade, topçu ve süvari için mevcut talimnameleri tamamlayıcı tarzda hazırlanmıştı.⁵⁶ Osmanlı Devleti *Sahra İstihkâmat Talimnamesi*'ni diğer talimnamelerde olduğu gibi Almancadan tercüme etmişti. Alman ordusu bu *Sahra İstihkâmat Talimnamesi*'ni Rus-Japon Savaşı'ndan çıkarılan tecrübelerle dayanarak tadil ederek yayımlamıştı.⁵⁷ Dolayısıyla Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı'nın diğer ordularında olduğu gibi bu yeni ortaya çıkacak savaş tarzına yönelik geliştirmiş olduğu bir taktik anlayışı yoktu.

Çanakkale Cephesi'nde derinliğine tertibatın oluşumuna neden olan en önemli etkenin kalabalık ve yoğun taarruzlardan dolayı meydana gelen ileri hatta yığılma olduğu görülmektedir. Aşağıda çeşitli harp rapor ve emirlerinden vereceğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere ileri hatta yığılma ordunun hareket kabiliyetinin azalmasına neden olmuştur. Muharebelerin ilk günlerinde kalabalık birliklerle taarruzlarda ihtiyat kuvvetlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Bu durum ileri hatta yığılmaya neden olacaktır. 27 Nisan taarruzu buna örnek olarak verilebilir. 27 Nisan 1915'te, 5. Ordu Komutanlığı, Arıburnu Cephesi'nde düşmana devamlı olarak taarruz edilmesini, çıkarma noktalarında güçlenip yerleşmelerine izin vermeden

⁵⁴ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşları'nda 57. Alay*; yay. haz. Murat Karataş, Buğra Terzi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2021, s. 136-137.

⁵⁵ Necdet Öz, *Yenileşme Dönemi Osmanlı Ordusunda Talimnameler (1826-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2021, s. 229.

⁵⁶ *Sahra İstihkâmat Talimnamesi*, 1909-10; s. 3.

⁵⁷ *Sahra İstihkâmatı*; çev. Ali Mümtaz [Erkân-ı Harbiye Binbaşlılarından], Mekteb-i Fünun-ı Harbiye Matbaası, 1326 [1910], s. 3.

denize dökülmesini emretmişti.⁵⁸ Buna uygun olarak 19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal Bey (Atatürk)⁵⁹, 27. Alay Komutanlığına, düşman tamamen kaçmış, sahilden sandallara binmeye uğraşıyorlar. Karşınızda bulunan düşman kılıç artığıdır [bakıyyetü's-süyûftur] istinat ve ihtiyat kuvvetlerinizi ileri sürerek düşmana hücum ediniz, emrini vermiştir.⁶⁰ 57. Alay Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni Bey, aynı gün 19. Tümen Kurmay Başkanlığına yazdığı raporda, elde bulunan tüm kuvveti birinci hatta sevk ettiğini ve hücum emri verdiğini, ifade etmişti. Askerin son derece şevkle savaştığını ve alaya katılan tabur askerlerinin de birbiriyle yarış edercesine savaşa devam ettiğini, yazmıştır.⁶¹ Buna benzer şekilde 57. Alay 2. Tabur Komutanı Yüzbaşı Ata Efendi⁶², yine aynı günde, 57. Alay Komutanlığına yazdığı raporda, 64. Alay'ın 3. Taburundan bir bölümü 77. Alay'ın talebi üzerine geride kalmış olan hatları kendi taburuyla bir hizaya getirmek için ileriye sevk ettiğini belirtmiştir. Hiçbir şekilde ihtiyat ve istinat kuvvetinin olmadığını, ifade etmiştir.⁶³

İleri hatta yığılmanın meydana getirdiği en önemli sorun birliklerin birbirine karışmasıydı. 57. Alay 2. Tabur Komutanı Yüzbaşı Ata Efendi, 19. Tümen Komutanlığı'na yazdığı 26-27 Nisan 1915 tarihli raporda, alayın dün gece sabaha kadar muharebeye devam ettiğini ve gündüz gerçekleşen muharebede taburların birbiriyle tamamen karıştığını ifade etmiştir. 3. Tabur Komutanı Yüzbaşı Ali Hayri Efendi, 26-27 Nisan 1915'te 57. Alay Komutanlığına yazdığı raporda, taburun önceki mevkiye olduğunu, bölümün birbirine karışmış olduğu için avcı hatlarının olduğu gibi bölüklere bölüştürüldüğünü belirtmişti.⁶⁴ 72. Alay 2. Tabur Komutanı Yusuf Ziyaeddin, 27 Nisan 1915'te 19. Tümen Komutanlığına verdiği raporda, takviyeye gelen birlikler birbirine karışmış toplanıyorlar. Erler şurada burada oturuyor. Emir dinlemiyorlar. Taburlardan komutan kimse yok. Bir mahşer, bir hercümerç, sağ kanat birlikleri ateşle ileri hattaki askeri sarstı, demiştir. Raporun devamında, takatinin kalmadığını ifade etmiş ve kimsenin kimseden haberi

⁵⁸ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*; C V, II. Kitap, s. 86.

⁵⁹ Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve Çanakkale müdafaası kahramanı Mustafa Kemal Atatürk, 1914 yılı başlarında Sofya ateşemiliterliği yanı sıra Belgrad ve Çetine ateşemiliterliği görevlerini de sürdürmeye başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine savaşta aktif bir rol üstlenmek istemiştir. 20 Ocak 1915'te 3. Kolordu'da yeni kurulmakta olan 19. Tümen Komutanlığına tayin edildi. Sırasıyla, 25 Nisan 1915'te Arıburnu Kuvvetleri Komutanlığına, 17 Mayıs 1915'te tekrar 19. Tümen Komutanlığı'na, 25 Temmuz 1915'te 15. Kolordu Komutanlığı'na, 8 Ağustos 1915'te ise Anafartalar Grubu Komutanlığı'na atandı. Bu görevini 10 Aralık 1915'e kadar sürdürdü. Tokar; s. 3-6, 11.

⁶⁰ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşları'nda 27. Alay*; c. I, s. 311.

⁶¹ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşları'nda 57. Alay*; s. 128.

⁶² İsmet Görgülü; *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922: Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 83.

⁶³ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşları'nda 57. Alay*, s. 124.

⁶⁴ age.; s. 116-117.

yok, emir ve komuta yok diyerek telaşını ve durumun vahametini ortaya koymuştur.⁶⁵ 1 Mayıs 1915'te Arıburnu Cephesi'nde bir başka taarruz harekâtı düzenlenmişti.⁶⁶ 15. Alay Komutanı Binbaşı İbrahim Şükrü,⁶⁷ 1 Mayıs 1915'te 19. Tümen Komutanlığına verdiği raporda, birinci hatta bulunan askerlerin düşman ateşi karşısında ilerleyemediğini ve önemli derecede zayıya uğranıldığını belirtmiştir. Birliklerin birbirine karışmış olduğundan bunların tertip ve nizamından sonra gizli bir şekilde hücum yapılacağını söylemiştir.⁶⁸ Başkomutan Vekili Enver Paşa,⁶⁹ 4 Mayıs 1915'te cepheye gönderdiği telgraf emrinde Gelibolu Yarımadası'nda kesin sonucun bir an önce elde edilmesini olağanüstü önemli gördüğünü ifade etmişti. Aynı gün 5. Ordu Kurmay Başkanı Albay Kâzım Bey (Korgeneral, İnanç)⁷⁰ verdiği cevapta, muharebe bölgesindeki yedi tümenlik kuvvetler taktik zorunluluklardan dolayı öyle birbirine karışmıştır ki soluk almaksızın yapılan devamlı taarruzlardan dolayı bunların düzenli bir şekle ve birlik haline getirilmeleri olanaksız olmuştur, demişti.⁷¹ Enver Paşa 12 Mayıs'ta yaptığı cephe gezisinin ertesi günü 5. Ordu'ya verdiği emirde, kolordunun bütün birliklerini ileriye aldığını ve ellerinde ihtiyat kuvveti bırakmadığını ifade etmiştir. Ayrıca genellikle birliklerin birbirine karıştığını ve birçok komuta heyetinin kendi birliklerinden ayrı kaldığını belirtmiştir.⁷²

İleri hatta yığılmaya karşı ihtiyat kuvveti oluşturma eğilimi muharebenin hemen başından itibaren görülmüştür. Oluş sırasına göre bakmak gerekirse, 27 Nisan taarruzundan bir gün önce, 26 Nisan 1915 tarihli raporunda 57. Alay Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni Bey, alayın bugüne kadar yaptığı şiddetli muharebeler neticesinde taburların birbirine karıştığını ve bunların ilerlemesiyle oluşan kuvvetin başlangıçta sadece bir taburluk

⁶⁵ *Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri*, (11.04.1915-07.05.1915); C II, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2015, s. 85.

⁶⁶ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, C V, II. Kitap, s. 101.

⁶⁷ İbrahim Şükrü, 1895'te Harp Okulundan mezun olmuştur. 10 Mart 1914'te 2. Kolordu 15. Alay Komutanı Muavini olarak atandı. 7 Ağustos 1915'te cepheye şehit olmuştur. Toket; s. 241.

⁶⁸ *Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri*; C II, s. 175-176.

⁶⁹ İttihat ve Terakki'nin lider isimlerinden Enver Paşa 1899'da Harp Okulundan mezun olmuştur. I. Dünya Savaşı'nda başkomutan vekilliği, harbiye nazırlığı ve genelkurmay başkanlığını üstlenerek Osmanlı Devleti'nin politikalarına ve askerî harekâtına yön vermiştir. Şevket Süreyya Aydemir; *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa: 1914-1922*, C III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 59. M. Şükrü Hanioğlu; "Enver Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C XI, s. 263.

⁷⁰ Kâzım İnanç, 1900'de Harp Okulundan mezun olmuştur. Çanakkale Cephesi'nde 5. Ordunun kurulmasıyla birlikte ordu komutanı Mareşal Liman von Sanders Paşa'nın kurmay başkanı olarak görev almıştır. 15 Ocak 1916'ya kadar cepheye kalmıştır. Özlem Elif Polat Taş; *Kâzım (İnanç) Paşa: Hayatı, Askerî ve Siyasî Faaliyetleri (1880-1938)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 7-16.

⁷¹ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*; C V, II. Kitap, s. 114-115.

⁷² age.; s. 117.

kadar olduğunu ifade etmiştir. Buna önlem olarak kendisinin aldığı tedbirlerle topladığı üçer beşer müfrezelerle az mevcutlu iki bölük kadar kuvveti ihtiyat olarak elde tuttuğunu belirtmiştir.⁷³ Yine, Sağ Kanat Bölgesi⁷⁴ ve 57. Alay Komutanı göreviyle Binbaşı Hüseyin Avni Bey, 29 Nisan 1915 tarihli alay genelgesinde tüm askerlerin müdafaa hattı üzerinde bulunmasının uygun olmadığını ifade etmiştir. Birinci hatta lüzumu kadar asker bıraktıktan sonra her birliğin kendine mahsus birer ihtiyat kuvveti teşkil etmesi gerektiğini emretmiştir.⁷⁵

Birliklerin birbirine karışmasını engellemek için birçok emir verilmişti. 19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal Bey 2 Mayıs 1915 tarihli tümen emrinde, bölüklerin bile karışmamasına dikkat edilmesi gerektiğini emretmişti. Gerekece olarak ise taarruz ve hücumda birliklerin sevk ve idaresinin güvence altına alınabilmesi için bütün birlik komutanlarının emir ve nüfuzlarının etkili olması gerektiğini ifade etmişti. Bunun da askerinin her an elde tutulmasıyla mümkün olduğunu belirtmiştir. Mustafa Kemal Bey, hemen ertesi günkü (3 Mayıs 1915) tümen emrinde de yakında icra edeceği teftişte taburunu ve alayını düzen içerisine sokmayan komutanların akıbetlerini kendilerinin tahmin etmesi gerektiğini ifade ederek sert bir uyarıda bulunmuştur.⁷⁶

Birliklerin birbirine karışmasında muharebenin zorluğu da etkili olmuştur. 19 Mayıs'ta Arıburnu Cephesi'nde bir kez daha taarruzda bulunulmuştu.⁷⁷ Mustafa Kemal Bey, yine 19 Mayıs tarihli tümen emrinde, o günkü taarruz ve hücum katılan birliklerin muharebenin zorluğundan dolayı birbirine karıştığını ifade etmiştir. Tabur ve bölüklerin düzeltilmesi ve düzenlenmesi gerektiğini, komutanlarını kaybetmiş olan manga, takım ve bölüklere de komutan tayin edilmesini emretmiştir.⁷⁸ Mustafa Kemal, 8 Ağustos 1915 günü meydana gelen Conkbayırı Muharebesi için bu duruma dikkat çekmişti. *“Herhalde Conkbayırı'na lüzumundan fazla kuvvetler yığılmıştı. Fakat, toplanan kuvvetler intizam ve maksat dâhilinde sevk ve idare edilmemek yüzünden hepsi mağlup ve perişan olmuşlardı. Muharebede kuvvetten çok, kuvveti maksada uygun sevk ve idare etmek mühim olduğu*

⁷³ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında* 57. Alay; s. 113.

⁷⁴ 1 Mayıs taarruzundan önce Arıburnu Cephesi 19. Tümen'in komutanlığına verilmişti. Ancak bölgede bir tümenin ayrı ayrı sevk ve idare edemeyeceği kadar çok sayıda alay ve tabur birliği için buldukları kesimlerde topluluklarına göre kol teşkilatı oluşturulmuş ve başlarına da bir komutan getirilmişti. Binbaşı Hüseyin Avni Bey 57. Alay Komutanlığı yanı sıra Sağ Kanat Komutanlığı'nı da üstlenmişti. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*; C V, II. Kitap, s. 98-99.

⁷⁵ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında* 57. Alay; s. 148.

⁷⁶ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında* 57. Alay; s. 191, 207.

⁷⁷ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*; C V, II. Kitap, s. 128.

⁷⁸ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında* 57. Alay; s. 371.

düşünülmüyordu.” değerlendirmesinde bulunmuştu.⁷⁹ Sağ Kanat Komutanı Hüseyin Avni Bey, 19 Mayıs 1915’te 57. Alay Taburları Komutanlıklarına yazdığı raporda, siperlerde haddinden fazla izdiham gördüğünü belirtmiştir. Bu izdihamın doğal olarak zararlı olduğunu, askerinin serbest atış yapabilecek derecede siperlerde bulunması gerektiğini ve fazlasının istinat veya ihtiyat kuvveti olması gerektiğini ifade etmiştir.⁸⁰ Yine 19 Mayıs 1915’te 19. Tümen Komutanlığı’na yönelik raporda, 64. Alay Komutanı Binbaşı Servet Bey, mevcut siperler zaten tamamen dolmuş bulunduğu için ileriye bir nefer daha sevk ve takviye ihtimali mümkün değildir. Çünkü alayın ihtiyat kuvveti olarak iki bölük kalmıştır ve ileride de kuvvete ihtiyaç yoktur, demiştir.⁸¹

İleri hatlardaki yığılma dolayısıyla sağlıklı bir şekilde tahkimatın oluşturulması da mümkün olamayabiliyordu. Mülazım Abdulvahap Efendi, 16 Mayıs 1915 tarihli raporunda 57. Alay’ın 2. Tabur’unun bölgesindeki siperlerin takviyesiyle mazgalların inşasına gidildiğini belirtmiştir. Ancak hem müdafinin engellemesinden hem de avcı hattındaki izdihamdan dolayı bütün kuvvetle çalışılmadığını ifade etmiştir.⁸²

28 Mayıs 1915 tarihli Kolordu emrinde tahkimatın, az kuvvetle müdafaası ve geriye kalan kuvvetle, taarruza uygunluk sağlanacak surette bulunulması gerektiği belirtilmiştir.⁸³ Bu emir ile ileri hatlarda yığılmayı engelleyip kuvvetleri daha etkili olabilecek bir şekilde kullanılmak istendiği görülmektedir. 9. Tümen Komutanı Albay Halil Sami Bey⁸⁴, 5 Haziran 1915’te verdiği emirde düşmanın bir taarruzunun olmadığı halde ileri hatta birbirine karışmış fazla kuvvetlerin yığılmasının kesinlikle uygun olmadığını

⁷⁹ Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe*, yay. Uluğ İğdemir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1962, s. 23. 2 Haziran’dan 10 Ağustos 1915’e kadar meydana gelen olayları ele alan bu hatıra Atatürk tarafından bir okul defterine el yazısı ile yazılmıştır. 1943’te Uluğ İğdemir tarafından yayımlanmıştır. Uluğ İğdemir; “Giriş”, *Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe*, Mustafa Kemal, yay. Uluğ İğdemir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1962, s. IX. Suat Akgül, Hülya Toker, Sema Demirtaş; “Zafer”, *Anafartalar Muharebelerine Ait Tarihçe*, Mustafa Kemal, yay. haz. Suat Akgül, Hülya Toker, Sema Demirtaş, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. V.

⁸⁰ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında 57. Alay*; s. 369-370.

⁸¹ *Çanakkale Muharebelerinde 19’uncu Tümen Cerideleri*; c. III, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2015, s. 153-154.

⁸² *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında 57. Alay*; s. 342.

⁸³ age.; s. 422.

⁸⁴ Halil Sami Bey, 1889’da Harp Okulundan mezun olmuştur. Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması üzerine Eylül 1914’te Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı emrinde bulunan 8. Tümen Komutanlığı’na atanmıştır. 5. Ordu Komutanı Mareşal Liman von Sanders Paşa ile anlaşamadığından dolayı görevi bırakmasına dair girişimler söz konusu olmuştur. Bundan dolayı 13 Haziran 1915’te İstanbul’a dönmüştür. Zekeriya Türkmen; “Çanakkale Muharebelerinde 9. Piyade Tümen Komutanı Miralay (Albay) Halil Sami Bey”, *Çanakkale Muharebelerinin İdaresi: Komutanları ve Stratejiler*, ed. Lokman Erdemir, Kürşat Solak, Çanakkale Valiliği Yayınları, Ankara, 2015, s. 84-85.

belirtmiştir.⁸⁵ Kurmay Binbaşı Bursalı Mehmet Nihat Bey (Kurmay Yarbay),⁸⁶ 1918’de Çanakkale Muharebelerine dair hazırladığı raporunda, 7 Haziran 1915 tarihinde 22-23 tabur askerin 2 kilometrelik bir cephede doğal ve suni çukur ve sütrelere tam manasıyla birbirine karışık bir halde bulduklarını ifade etmiştir. Meydanda herhangi bir cüz’i tam⁸⁷ olmadığını sadece insan yığını olduğunu ifade etmiştir. Bölük komutanlarının emri altında dahi bir bölük bulunmadığını, alay ve tabur komutanlarının birliklerini ve kime komuta edeceklerini dahi bilmediklerini söylemiştir. Meydana gelen zayıt nedeniyle taburların mevcudunun iki bin ve üç bine kadar inmiş olduğunu ifade etmiştir.⁸⁸ Benzer şekilde 5. Tümen Komutanı Yarbay William Willmer Bey, 16 Ağustos 1915’te ileri hatta yığılmaya meydan vermeyecek biçimde yerleşme yapılması emrini vermişti.⁸⁹ Sol Kanat Bölge Komutanlığı’na⁹⁰ 13 Temmuz 1915’te Güney Grup Komutanı⁹¹ Tümgeneral Weber Paşa tarafından gönderilen emirde, gerçekleştirilen karşı taarruzların sonuçlanmamasına en büyük neden olarak birliklerin yığın halinde ileri sürülmesi ve ilk hattın lüzumsuz fazla kuvvetlerle doldurulması gösterilmiştir.⁹²

⁸⁵ *Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi*; C V, III. Kitap, s. 74.

⁸⁶ Bursalı Mehmet Nihat, 1905’te Harp Okulundan mezun olmuştur. 28 Mart 1915’te 15. Tümen’e Harekât Şube Müdürü olmuştur. 28 Nisan 1915’te Seddülbahir bölgesi kurmaylığına gönderilmiş ve daha sonra Güney Grubu 1. Şube Müdürlüğü görevine tayin edilmiştir. 16 Temmuz 1915’te 6. Tümen kurmaylığına tayin edilmiştir. Bu tümen ile birlikte Saros Körfezi ve Anafartalar bölgesinde görev yapmıştır. Sezgin Kaya; “Bursalı Mehmet Nihat Bey”, *Çanakkale Araştırmaları*, Türk Yıllığı Yıl 13, Bahar 2015, Sayı 18, s. 733, 737.

⁸⁷ Bir subayın kumandasıyla manevra yapabilen bir miktar askere cüz’i tam denilmektedir. Bernard Pierre Magnan, *Fenn-i Harb*, çev. Ovanes-Hüseyin Avni Paşa, Mekteb-i Harbiye Matbaası, H. 1267 (1850-51), s. 20. Bölük cüz’i tam olarak kabul edilen en küçük askerî birimdir. Müller [Prusya Zabitanından], Bölüğün Muharebesi, çev. Nuri [Mekteb-i Harbiye-i Şahane Alman Lisanı Muallim Muavini Mülazım-ı Evvel], Kitabhane-i Askerî-İbrahim Hilmi, İstanbul, 1318, s. 1.

⁸⁸ Mehmed Nihad [Bursalı]; “Çanakkale Muhârebâtı: Erkân-ı Harb Binbaşısı Mehmed Nihad Bey’in Hâtrâtı”, *Çanakkale Muharebelerinde Zabitan İzlenimleri*, yay. haz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Ağustos 2017, s. 176. Bursalı Mehmet Nihat, 7 Mart 1918’de, Yusuf İzzet Met’in Çanakkale Muharebelerini tetkik etmek ve tarihçesini hazırlamak amacıyla muharebelere bulunmuş silah arkadaşlarından hatıralarını göndermelerini rica etmesi üzerine bu raporu kaleme almıştır. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat; “Önsöz”, *Çanakkale Muharebelerinde Zabitan İzlenimleri*, yay. haz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Ağustos 2017, s. 191.

⁸⁹ *Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi*; c. V, III. Kitap, s. 399.

⁹⁰ 12 Temmuz 1915’ten itibaren Sol Kanat Bölge Komutanlığı görevini Fevzi Çakmak üstlenmiştir. Ahmet Esenkaya; “Çanakkale Cephesinde Karargâhlar”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi (ÇOMÜ) Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 2016, s. 65.

⁹¹ 5 Mayıs 1915’te Gelibolu Yarımadası’ndaki birlikler yeniden teşkilatlandırılmıştı. Anadolu kuvvetleri; Kuzey (Arıburnu ve Anafartalar bölgesi), Güney (Alçıtepe güneyi) ve Saros Grubu olarak düzenlenmişti. Aynı gün Güney Grubu Komutanlığına 15. Kolordu Komutanı Weber Paşa atanmıştır. Murat Kütükçü; *Selahattin Adil Paşa*, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2022, s. 88.

⁹² *Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi*; C V, III. Kitap, s. 241.

Birliklerin birbirine karışması neticesinde emir-komuta zinciri tamamen bozuluyordu. Dolayısıyla orduyu idare etmek mümkün olmuyordu. Çanakkale Muharebelerinde yarbay rütbesiyle 12. Tümen Komutanlığı'nda bulunan Selahattin Adil (Tümgeneral)⁹³ anılarında, İstanbul'dan doğruca Güney Grubu'na gönderilen 15. Tümen alayları ile ilgili olarak 2 ve 4 Mayıs tarihleri arasında gerçekleştirilen taarruzlar neticesinde çeşitli birliklerin karmakarışık bir halde cepheye dağıldığını ve bu durumun emir komutayı imkânsız hale getirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca, 8 ile 21 Haziran 1915 tarihleri arasında düşman kuvvetlerinin yeni saldırısı neticesinde 4 alaylı 2. Tümen birliklerinin bu çarpışmada çok kayıp verdiğini ve siper muharebelerinde piyadenin yoğun olarak kullanımının büyük bir hata olduğunun henüz bazı birlik komutanlarınca bilinmediğini ifade etmiştir.⁹⁴ 6. Tümen Komutanı Albay Süleyman Şakir Bey (Kurmaya Albay, Orbay),⁹⁵ 10. Alay Komutanlığına verdiği 13 Temmuz 1915 tarihli emrinde, dünden beri yapılan takviyeler ile birlikte birinci hattın gereğinden fazla birliklerle dolu olduğunu, hareket serbestliğinin kaybolduğunu ve emir komutanın işlemediğini ifade etmişti.⁹⁶

Görüldüğü üzere ileri hatta yığılmanın meydana getirdiği en büyük zafiyet birliklerin birbirine karışması olmuştur. Birliklerin birbirine karışmasından dolayı emir-komuta süreci işlemiyordu. Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan ve 1921'de basılan *Çanakkale Muharebatı: Cihan Harbi'nde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi* isimli çalışmada, harp ceridelerinde söz konusu edilen yığılmanın meydana getirdiği zafiyetlere dikkat çekilmiştir. Kaynağa göre, yığılma nedeniyle birliklerin hareket serbestliği düşmüş ve ateş üstünlüğü elde edilememiştir. Bu nedenle kayıplar artmıştı. Yığılmadan dolayı cephanenin düzenli olarak ve zamanında sevki yapılamamıştı. Sayıları yüksek olabilecek yaralıların da geriye sevki mümkün olmamıştı.⁹⁷

⁹³ Selahattin Adil, 1899'da Harp Okulundan mezun olmuştur. 15 Ağustos 1914'te Çanakkale'de göreve Müstahkem Mevki Kurmay Başkanı olarak başlamıştır. Kara muharebelerinde yarbay rütbesiyle 12. ve 13. Tümen Komutanlığı görevlerinde bulunmuştur. Selahattin Adil Bey'in komutanı olduğu 13. Tümen Ekim 1915 itibarıyla cephe gerisine alınmıştır. Kütüğü; s. 7, 63, 87, 107, 108.

⁹⁴ Selahattin Adil Paşa; *Selahattin Adil Paşa'nın Hatıraları: Hayat Mücadeleleri*, yay. haz. Enver Koray, Zafer Matbaası, İstanbul, 1982, s. 247, 252-253.

⁹⁵ Süleyman Şakir Orbay, Harp Akademisinden 1897'de kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 16 Mart 1915'te 2. Kolordu 6. Tümen komutanı olarak tayin edilmiştir. Tokar; s. 519.

⁹⁶ Miralay Süleyman Şakir; *Cepheden Hatıralar: Altıncı Fırka Çanakkale Harbi'nde*, Vadi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 119.

⁹⁷ *Çanakkale Muharebatı: Cihan Harbi'nde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*; yay. haz. Bülent Özdemir - Abdülmecit Mutaf, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. 47. Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı tarafından savaş sonrası hazırlanan bu kitap 1921'de Askeri Matbaa'da basılmıştır. Bülent Özdemir, Abdülmecit Mutaf; "Önsöz", *Çanakkale Muharebatı: Cihan Harbi'nde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, yay. haz. Bülent Özdemir - Abdülmecit Mutaf, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. 1.

Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı tecrübesi üzerine Hermann Geyer tarafından hazırlanan ve Alman askeriyesinin resmi doktrini olup Türkçeye de tercüme edilen *Mevzi Harbinde Taarruz* isimli eserde, dar bir sahada büyük kitlelerin sevk ve idaresinin ve bunlar için gerekli olacak ihtiyaçların temin edilmesinin sınırlı olacağı belirtilmiştir. Fazla yığılmanın tehlike doğuracağı ifade edilmiştir.⁹⁸ Ayrıca lüzumundan fazla sayıda birliklerin birbirinin hareketlerini durduracağı, yığılmanın sevk ve idare ile birliklerin ihtiyacının karşılanmasında zorluklar doğuracağı ifade edilmiştir.⁹⁹

Harp cerideleri haricinde de Çanakkale Muharebelerinden sonra yayımlanan çalışmalarda ileri hatta yığılma ve daimî taarruz anlayışı eleştirilmiştir. *Çanakkale Muharebatı: Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi* isimli çalışmaya göre 19. Tümen'in 27 Nisan taarruzuna katılan dört tümenin (19, 5, 2, 16. Tümenler) 42 bin kişilik mevcuduna yaklaşık 3 kilometrelik bir hat verilmiştir. Bu tümenler metre başına 14 asker düşen bu dar cepheye yerleştirilmişlerdi. Kaynakta bu cephedeki yoğunluğun lüzumsuz ve zararlı olduğuna dikkat çekilmiş. Aynı cepheyi iki tümen ile işgal edip diğer iki tümeni taarruza devam etmek için ihtiyat kuvveti olarak saklamanın daha uygun olacağı belirtilmiştir.¹⁰⁰ Çanakkale Muharebelerinde Türk komutanlar arasında bu duruma dikkat çeken olmuştu. Çanakkale Muharebelerinde 8. Tümen 24. Alay'a bağlı 1. Bölük'te üsteğmen rütbesiyle görev alan Fahri Belen,¹⁰¹ Harp Akademisi öğretmenliği görevinde ders notlarını derlediği *Çanakkale Savaşı* isimli eserinde başarısızlığın sebepleri arasında hücumun yoğun hatlar ile yapılmasını saymıştır. Ayrıca Fahri Belen, fazla zayıat vermemek için bir alay komutanının mevzide bir ve ihtiyatta iki tabur bulundurmasının ordu komutanının derhal müdahale ve tenkidine sebep olduğunu belirtmiştir.¹⁰² Ali Remzi Yiğitgüden ve Reşat Hallı tarafından Çanakkale Muharebelerinde amfibi harekât üzerine hazırlanan *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi* isimli çalışmada, 19 Mayıs taarruzunun başarısız olma sebeplerinden birisi 2. Tümen'in çok dar bir alana bütün birlikleriyle yerleşmesi olarak gösterilmiştir. Esere göre, bu durum subayların

⁹⁸ Hermann Geyer; *Mevzi Harbinde Taarruz*, çev. M. Tevfik [Erkân-ı Harb Binbaşı], Matbaa-yı Liva, Eskişehir, 1337 [1921], s. 5, m. 3. Akyüz, s. 124.

⁹⁹ “Lüzumundan fazla kuvvetli kütâat mütekâsilen yekdiğerinin harekâtını sektedâr edecekleri gibi sevk ve idâreyi ve ihtiyâcâtın te'minini ta'sîb ederler.” age.; s. 7, md. 6.

¹⁰⁰ *Çanakkale Muharebatı: Cihan Harbi'nde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*; s. 47.

¹⁰¹ Fahri Belen, 1912'de Harp Okulundan mezun olmuştur. 6 Nisan 1950'le Askerî Yargıtay II. Başkanlığı sürdürürken istifa etmiş ve 1950'li yıllarda siyasete atılmıştır. 1975'te vefat etmiştir. Sacide Jale Keyvanoğlu, Mehmet Karayaman; “General Fahri Belen'in Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri (1892-1975)”, Belgi, Sayı 20, Yazı 2022/II, s. 2326, 2330, 2332.

¹⁰² Fahri Belen; *Çanakkale Savaşı (Harp Akademisi 1934-1935 Tedrisatından)*, Harp Akademisi Matbaası, İstanbul, 1935, s. 71, 79.

birlikleri üzerindeki kontrolünü zayıflatmıştı ve birlikler sıkışıklık dolayısıyla birbirlerine girmişlerdi.¹⁰³

İleri hatta yığılma Çanakkale Muharebelerinin önemli problemlerinden biri olmasına rağmen daha önceden bu duruma talimnamelerde yer verilmemişti. 1908’de yayımlanan *Sahra İstihkâmat Talimnamesi*’nde ileri hatlarda ateş gücünü düşürecek unsurlara karşı önlem alınmasına dair kaide bulundurulsa da doğrudan ileri hatta yığılmaya dair herhangi bir kaide yoktu.¹⁰⁴

İleri hatta yığılmaya dair olan bu rapor ve emirler her ne kadar elde yığılma ile ilgili bir talimname kaidesi olmasa da komutanların yığılmanın meydana getirdiği problemleri muharebe anında doğru bir şekilde tespit edebildiklerini ve buna dair önlemler almaya çalıştıklarını göstermektedir. Aşağıda bahsedeceğimiz üzere Çanakkale Cephesi ileri hatta yığılmaya neden olacak unsurlara sahipti. Buna rağmen komutanların ileri hatta yığılmaya karşı önlem arayışları yeni savaş şartlarına uyum sağladıklarını göstermektedir.

3. Çanakkale Muharebelerinde Derinliğine Tertibat Anlayışının Ortaya Çıkışı

Yukarıda bahsedildiği üzere muharebelerin ilk günlerinde meydana gelen ileri hatlarda yığılma zafer kazanmanın önünde bir engel olarak görülmüştür. Bu durum Çanakkale Cephesi’nde derinliğine tertibat anlayışının gelişmesini sağlamıştır. Çanakkale Muharebelerinde muharebeye rengini veren kendine özgü şartlar söz konusuydu. Bunlardan ilki coğrafi şartlardı. Muharebe dar bir cephede meydana geliyordu. Bölgeye hâkim olan ve elde tutulması gerekli olan bazı tepelikler vardı. Bu durum derinliğin temin edilmesinde bir engeldi. 27. Alay Komutanı Yarbay Mehmet Şefik Bey, 9. Tümen’e verdiği 25 Nisan 1915 tarihli raporda, arazinin şeklinin ve düşmanın hareket tarzının, düşmanın Topçular sırtı, Conkbayırı gibi Kabatepe, Kocadere ve Anafartalar bölgelerine hâkim olan sırtları tutmayı amaçladığını kendisine hissettirdiğini ifade etmişti.¹⁰⁵

Çanakkale müdafaasında derinliğine tertibatın oluşturulmasında bu muharebeye özgü dikkate alınması gereken bir diğer unsur düşman donanmasının top ateşi olmuştu.¹⁰⁶ Birinci Dünya Savaşı’nda topçuların

¹⁰³ *Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi*; C V, II. Kitap, s. 130.

¹⁰⁴ “Rü’yeti tas’ib ve endaht meydanını tahdîd eden, düşmanın tesettürüne hizmet, takarrübü, tarassudunu, endahtını teshîl eden avâriz-ı tabîiye ve sun’iye bertaraf edilmelidir.” *Sahra İstihkâmat Talimnamesi*, 1909-10, s. 18, m. 37.

¹⁰⁵ Sermet Atacanlı; *Arıburnu’nun İlk Müdafaası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 9

¹⁰⁶ Mahmut Nedim [187. Alay Kumandanı Kâim-makam, Hendek]; “Bahr-ı Sefid Boğazı Dârü’l-Harekâtı Harbi Hakkında Ma’lumât-ı Muhtasıra: 3 Ağustos 1914’dan 3 Temmuz 1915 Tarihine Kadar”, *Çanakkale Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD)*, Yıl 2023, Sayı 35: 39-73

etkinliği inanılmaz artmıştı. Özellikle Batı Cephesi bir topçu muharebesi şeklinde olmuştu. Zayıatların yüzde altmışı top ateşinden dolayı olmuştu.¹⁰⁷ Ancak Çanakkale Cephesi'nde buna ek olarak donanma ateşi söz konusuydu.¹⁰⁸ Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Muharebeleri dışında hem kara ordusunun hem de dışman donanmasının birlikte etkili olduğu bir muharebe yoktu. Donanmanın kara topusuna karşı manevra kabiliyeti gereğince bir üstünlüğü vardı. Üstelik Çanakkale Kara Muharebelerinde dışman donanmasının Osmanlı ordusunun sahra topularına karşı etki ve menzil açısından da üstünlüğü vardı.¹⁰⁹

Dışman donanmasının ateşinin etkisini azaltmak için siperler dışman siperlerine mümkün merteye yakınladıştırılmıştı. anakkale Cephesi'nin komutanı Liman von Sanders,¹¹⁰ Seddülbahir Muharebesi'nde Türk siper hatlarının olabildiğince dışman siper hattına yakın olarak kazılmasını emretmişti. Çünkü ileri hatlar, bu sayede dışman gemi atışlarından kurtulabilirdi. Siperler birbirine yakın olunca, gemilerden atılacak mermilerin bizzat kendi siperlerine dışmesi ihtimali bulunduğundan ileri hat top ateşinden kurtulabilirdi. Bu hususun komutanlara ve birliklere yeteri kadar açıkladığını ve uygulandığını belirtmektedir. Liman von Sanders, siper hatlarının Mayıs 1915'in başında yakınladıştırılması ile birlikte her iki cephede de hareketin durduğunu ve çarpışmaların mevzii muharebesi halini aldığını ifade etmiştir.¹¹¹ Benzer şekilde 3. Kolordu Komutanı Tümgeneral Esat Paşa (Korgeneral, Blkat)¹¹² da 26 Nisan 1915 sabahı İtilaf kuvvetlerinin saldırısı hakkında iki tarafın siper hatlarının birbirine çok yakın olduğu için dışman

Muharebelerinde Zabitan İzenimleri, yay. haz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Ağustos 2017, s. 81.

¹⁰⁷ Saunders; s. 229-232.

¹⁰⁸ Mahmut Nedim; s. 81.

¹⁰⁹ Liman von Sanders; *Türkiye'de Beş Sene*, ev. Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, yay. haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Ekim 2006, s. 96.

¹¹⁰ Liman von Sanders, Osmanlı ordusunda reform yapmak için Almanya'dan gelen askeri heyetin başkanı olarak 14 Aralık 1913'te İstanbul'a geldi. Savaştan nce Osmanlı 1. Kolordusunun komutanlığını yaptı. Daha sonra ordu genel müfettişliği görevini üstlendi. 1914'e kadar Osmanlı ordusu için bazı yenilik çalışmaları yaptı. 25 Mart 1915'te Çanakkale'de 5. Ordu komutanı oldu ve tüm idari yetkiyi eline aldı. Yaklaşık 9 ay bu görevini sürdürdü. Muzaffer Albayrak; "Liman von Sanders", *Türkiye'de Beş Sene*, Liman von Sanders, ev. Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, yay. haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Ekim 2006, s. 1.

¹¹¹ Sanders; s. 95-97.

¹¹² Çanakkale mdafaasının başkahramanlarından Mehmet Esat Blkat 1887'de Harp Okulundan mezun olmuştur. anakkale Kara muharebelerin ilk başlarında 3. Kolordu Komutanlığını stlenmişti. 5 Mayıs 1915'te birliklerin yeniden düzenlenmesiyle birlikte Arıburnu ve Anafartalar'daki kuvvetlerin yer aldığı Kuzey Grubu Komutanlığını stlenmiştir. Bu görevini 12 Ekim 1915'te İstanbul'da bulunan 1. Ordu Komutanlığına atanana kadar devam ettirmiştir. Mustafa Talha Savaş; *Son Dönem Osmanlı Kumandanlarından Mehmed Esad (Blkat) Paşa (1862-1952)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2019, s. 21, 128, 143, 164.

Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 39-73

donanmasının kendi askerlerine isabet edeceğinden dolayı korktuğunu ve buraları ateş altına alamadığını ifade etmiştir.¹¹³ Çanakkale Muharebelerinde 19. Tümen'in kurmay başkanlığını üstlenmiş olan Binbaşı İzzettin (Orgeneral, Çalışlar),¹¹⁴ Çanakkale Muharebelerinde özellikle Arıburnu Cephesi'nde, tarafların birbirine çok yakın bir mesafede durmasını, dikkati çeken durumlardan en önemlisi şeklinde ifade etmiştir. O zamana kadar Batı Cephesi'nde dahi bu derece yakınlık görülmediğinden bu hususta Arıburnu Cephesi bu derece yakınlığın ilk defa tecrübe edildiği yerdir, demiştir.¹¹⁵

Çanakkale Muharebelerinde 8. Tümen, 24. alaya bağlı 1. bölükte üsteğmen rütbesiyle görev alan Fahri Belen, Gelibolu Yarımadası'nın coğrafi yapısından dolayı büyük derinlikli cephelerin kurulamadığını ve Gelibolu'da her bir karış toprağı muhafaza etmek mecburiyetine dikkati çekmiştir. Liman von Sanders'in de bu düşünce etkisi altında bulunduğunu ifade etmiştir. Fahri Belen, Colmar von der Goltz'un Almanca Çanakkale Seferi adındaki kitabından bir kısma işaret etmişti. Goltz; "*Kuvvetlerin taksiminde muharebenin hususi şartlarını hesaba katmak ictiza ediyordu. Diğer muharebe sahnelerindekinin ve muharebe tecrübelerinin aksine olarak Çanakkale'de birinci hatları çok kuvvetle işgal etmek mecburiyeti vardı. Çünkü ihtiyatların çabuk ileri sürülmesi geri arazinin düşman topçu ateşi altında bulunmasından dolayı mümkün değildi.*" değerlendirmesinde bulunmuştu. Belen'e göre, Goltz bu açıklamayla birlikte Liman von Sanders'i de haklı göstermişti.¹¹⁶ 1925'te *Yeni Sahra Tahkimat Talimnamemizin Tabiye Nokta-i Nazarından Şerhi* isimli kitabı kaleme alan Harp Okulu sahil ve kale harbi öğretmeni Yarbay İ. Hakkı Bey¹¹⁷, Çanakkale Muharebelerinde 20. Tümen'de görev almıştı. İ. Hakkı Bey, yayımladığı kitabında, Çanakkale Cephesi'nde cephe tahkimatının derinliğine yapılmış olmasına rağmen birinci siper hattının yine de kesin müdafaa hattı olduğunu ifade etmiştir. İ. Hakkı Bey'e göre birinci siper hattının en küçük parçası bile elden çıkarılmamalıydı. Bu nedenle birinci siper hattı güçlü bir şekilde elde tutuluyordu ve İtilaf

¹¹³ Esat Paşa; *Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları*, haz. İlhan Ilgar, Baha Matbaası, İstanbul, 1975, s. 69.

¹¹⁴ İzzettin Çalışlar, 1903'te Kara Mühendishanesi'nden mezun olmuştur. Çanakkale Kara Muharebelerinde Mustafa Kemal'in maiyetinde binbaşı rütbesiyle 19. Tümen Kurmay Başkanı olarak yer almıştır. İsmet Görgülü, İzzeddin Çalışlar; "Org. İzzettin Çalışlar'ın Biyografisi", *On Yıllık Savaşın Günlüğü (Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları: Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Günlüğü)*, haz. İsmet Görgülü, İzzeddin Çalışlar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mart 1999, s. 9.

¹¹⁵ İzzeddin [Erkânıharf Kaymakamı]; "Arıburnu Muharebatında İstihsal Edilen Tecarüb", *Çanakkale Savaşları İle İlgili Makaleler (1915-1960)*, c. I, yay. haz. Cumalı v.d., ed. Onur Kuşku, Çanakkale Savaşları Enstitüsü, İstanbul, 2021, s. 286.

¹¹⁶ Belen; s. 79, 91-92.

¹¹⁷ 1925'te Harp Okulunda sahil ve kale Harbi muallimi olan İ. Hakkı'nın kimlik bilgisi tespit edilemedi.

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 39-73

kuvvetlerinin topçu ve özellikle büyük bomba ateşlerinden dolayı her gün fazla zayıat veriliyordu.¹¹⁸

Yukarıda bahsi geçen bu unsurlar ileri hatta yığılmayı tetikliyordu. Bununla birlikte derinliğine tertibatın temini sadece yığılmayı önlemek ile ilgili değildi. Batı Cephesi'nde olduğu gibi derinliğine tertibat, cephe hattının yarılmasına karşı önlem almayı, ateş gücünden en üst seviyede istifade etmeyi ve düşman ateşinden korunmayı da temin ediyordu.

Savaş öncesinde yayımlanmış olan *Sahra İstihkâmat Talimnamesi*'nin 10. maddesinde, bir mevzinin derinliğine doğru olan uzunluğunun azlığı ihtiyat kuvvetlerinin gizlenmesini ve yan tarafa hareketlerini güçleştirir, kaidesi derinliğine tertibata işaret ediyordu.¹¹⁹ Ancak yine de derinlik hususu muharebenin başında kabul görmüş bir anlayış değildi. Çanakkale Cephesi'nde derinliğine tertibat muharebelerin başındaki tek hat üzerine kurulu siper anlayışının terkedilerek üç hatlı siper anlayışına geçişle temin edilmişti.

Kurmay Binbaşı Bursalı Mehmet Nihat Bey, Çanakkale Muharebelerine dair 1918'de hazırladığı raporunda, Çanakkale Muharebelerinin ilk zamanlarında tahkimat denilince herkesin aklına bir avcı siper hattı ve buna gizli yolla bağlı istinat ve ihtiyat mevzisinden başka bir şey gelmiyor, demiştir. Mehmet Nihat Bey'e göre 1915 Nisan ayının son günlerine kadar cephedeki tahkimat, "iyi kötü" bir avcı hattıyla istinat siperleri ve sınırlı sayıda gizli yollardan ibaret kalmıştır. Mehmet Nihat Bey, tahkimatın nasıl yapılması gerektiği hakkında savaşın başında kimsenin fikri olmadığını ancak bunun muharebe sırasında öğrenildiğini ifade etmiştir.¹²⁰ 9. Tümen Komutanı Albay Halil Sami Bey, 3. Kolordu Komutanlığı'na yazdığı 26 Nisan tarihli raporunda, iki gündür düşmanın tüm kuvvetleriyle karaya çıkarma yapması ve dört taraftan yağmur gibi yağın donanma ateşi nedeniyle müthiş zayıat verildiğini, birliklerin birbirine karıştığını söylemiştir. İleride bulunan kuvvetlerin geri çekilerek ikinci bir müdafaa hattının oluşturulmasının zaruri olduğunu ifade etmiştir. Yine 30 Nisan tarihli emrinde, Halil Sami Bey, sık avcı hatları, kısa mesafeler ve derinliğine kuvvetli nizam emrini vermişti.¹²¹ Çanakkale Muharebelerinde 4. Kolordu Kurmay Heyeti'nde görev alan ve 30 Eylül 1915'te 4. Ordu 41. Tümen

¹¹⁸ İ. Hakkı [Harbiye Mektebi Sahil ve Kal'a Harbi Muallimi Kaimmakam]; *Yeni Sahra Tahkimat Talimnamesinin Ta'biye Nokta-i Nazarından Şerhi*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, Kanun-ı Evvel 1341 [Aralık 1925], s. 23.

¹¹⁹ "Bir mevzi'in umken imtidâdının azlığı ihtiyatların tesettür ve yan tarafa hareketlerini tas'ib eder. *Sahra İstihkâmat Talimnamesi*, 1909-10; s. 6-7, md. 10.

¹²⁰ Mehmed Nihad; s. 188, 191.

¹²¹ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında 27. Alay*; c. I, s. 169, 195.

Kurmaylığı görevini üstlenen Yarbay Mahmut Nedim Bey (Kurmay Albay, Hendek),¹²² 1918’de hazırladığı raporunda, 4 Mayıs 1915’ten itibaren fenni siperlerin yapılıp hücumdan vazgeçilme fikrinin geçen zaman içinde geçerli olduğunu ifade etmiştir.¹²³

Liman von Sanders, Albay Weber Bey’in Güney Grubu Komutanı olduğu bilgisini hatıratında aktardıktan sonra Güney Grubu cephesinde hem Türk ordusunun hem de İtilaf kuvvetlerinin üç-dört hatlı bir sahra tahkimatı sistemi meydana getirdiğini ve kilometrelerce devam eden irtibat yolları ile birçok mahfuz mahal yapıldığını ifade etmiştir.¹²⁴

Kurmay Binbaşı Bursalı Mehmet Nihat Bey, ilk muharebeler avcı hattının yeterli olmadığını gösterdikten sonra ikinci, üçüncü, dördüncü vesaire hatların oluşturulmasını teklif ettiğini ifade etmiştir. İkinci hattın Kerevizdere’nin doğu sırtlarında ve ilk hattın 700 - 800 metre kadar arkasından Saros Körfezi’ne kadar uzandığını söylemiştir. Bundan sonra Alçıtepe’nin önünde, Domuz Dere’nin doğu sırtlarında olmak üzere Saros Körfezi ile Boğaz arasında üçüncü bir hat daha oluşturulmuştur.¹²⁵

4-6 Haziran tarihleri arasında cereyan eden III. Kirte Muharebesi’nde üç hatlı siper tahkimatı oluşturulmuştu. Hatta ilk iki hat düşman güçlerinin elinde kalmıştı.¹²⁶ 12 Temmuz 1915 günü İtilaf kuvvetlerinin taarruz cephesi, Kanlıdere’nin kuzeybatı sırtlarından Yassitepe’ye kadar uzanıyordu. Bunun karşısındaki Türk mevzileri ise ana muharebe hattı, istinat hattı ve ihtiyat hattı olarak üç hat halindeydi.¹²⁷ Hat sayısı daha da artabiliyordu. İngiliz kuvvetlerinin 28 Haziran 1915’te Zığındere’ye yönelik taarruzlarında Türk siperleri beş hatlıydı.¹²⁸

¹²² Mahmut Nedim Hendek, 1901’de Harp Okulundan mezun oldu. 21 Nisan 1920’de Kurtuluş Savaşı’nda 24. Tümen Komutanı görevindeyken Hendek Harekâtı’nda şehit olmuştur. *Çanakkale Muharebelerinde Zabitan İzlenimleri*; yay. haz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 57.

¹²³ Mahmut Nedim; s. 83. *Çanakkale Muharebelerinde Zabitan İzlenimleri*; yay. haz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 57. Yusuf İzzet Met’in Çanakkale Muharebelerini tetkik etmek ve tarihçesini hazırlamak amacıyla muharebelerde bulunmuş silah arkadaşlarından hatıralarını göndermelerini rica etmesi üzerine bu raporu kaleme almıştır. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat; s. 5.

¹²⁴ Sanders, s. 99. 3-4 Mayıs gecesi düzenlenen taarruzun başarısız olmasından dolayı Güney Bölge Komutanı Von Sodenstern görevden alınmış ve onun yerine Weber Paşa göreve getirilmiştir. Weber Paşa 6 Mayıs’ta başlayan İkinci Kirte Muharebelerinde Güney Grubu komutanıdır. İsmet Görgülü; s. 84.

¹²⁵ Mehmed Nihad; s. 188.

¹²⁶ *Çanakkale Muharebatı: Cihan Harbi’nde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*; s. 37.

¹²⁷ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında 27. Alay*; c. III, Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarih Alan Başkanlığı, yay. haz. Murat Karataş, Barış Borlat, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2020, s. 228.

¹²⁸ *Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi*; c. V, III. Kitap, s. 151.

Siper hatları arasındaki derinlik mesafesine gelince ise bazı mevziler arasındaki mesafe rakamları fikir vermektedir. 83 Rakımlı Tepe Muharebesi'nde (21-22 Haziran 1915) Seddülbahir bölgesinde Kanlıdere'nin 200 metre kadar doğusundan başlayan müdafaa mevzisi güneye doğru 1 kilometre kadar uzanmaktaydı.¹²⁹ 1915 Ağustos'unun ikinci yarısı ile Eylül'ünün ilk yarısı itibariyle Kerevizdere ile Alçıtepesi arasındaki alanda 1500 ile 2000 metre derinliğinde bir bölgede siper hatları vardı.¹³⁰

Zamanla asıl siper hatlarına yardımcı siper hatları da oluşturulmaya başlanmasına dair emirler de raporlara yansımıştır. 19. Tümen Komutan Vekili Yarbay Mehmet Şefik Bey 3 Eylül 1915 tarihli tümen emrinde, her siper hattına muavin siper yapılması emriyle birlikte 7 Ağustos 1915 tarihli muharebede [Conkbayırı Muharebesi, 7-10 Ağustos 1915] düşmanın işgal ettiği siperleri geri alabilmek için muavin siperlerin oldukça faydalı olduğunun görüldüğünü ifade etmiştir.¹³¹ Tahkimatın önemi Çanakkale Muharebelerinde kavranmıştı. 28 Mayıs 1915 tarihli Kolordu emrinde tahkimatın az kuvvetle müdafaayı ve geri kalan kuvvetlerle de taarruza imkân verecek surette olmasına önem gösterilmesi emredilmişti.¹³²

Birinci hat siperlerin şiddeti emen bir müdafaa unsuru olarak ele alındığı görülmektedir. 19. Tümen Komutan Vekili Yarbay Mehmet Şefik Bey, 23 Kasım 1915 tarihli emrinde, siperlerin düşmanla olan mesafesinin az olduğundan dolayı ani bir hücumda ilk hattın düşman eline geçebileceği ihtimaline dikkat çekmiştir. Buna karşın yalnız birinci hattın değil, ikinci, üçüncü vesaire hatlara da önem verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu hatların istinat kuvvetleri tarafından tutulması gerektiğini emretmiştir.¹³³

Birinci hat siperlerinin müdafaasıyla ilgili farklı uygulamalar olmuştur. Arıburnu Cephesi'nde her iki taraf mevzileri birbirine çok yakın olduğundan, birinci hat siperleri son dakikaya kadar elde tutulacaktı. Ancak Anafartalar Cephesi'nde ileri mevzilerde daha az kuvvet bulundurulacak ve büyük kuvvetlerin çekilme hazırlıkları ikinci hat mevzilerinde yapılacaktı.¹³⁴

Kademeli müdafaa hatları oluşturmanın muharebe sırasında faydaları görülmüştü. III. Kirte Muharebesi'nde (4 Haziran 1915) İngiliz 42. Tümeni, Türk mevzisinin 500 metre kadar derinliğine ilerlemişti. İngiliz kuvvetleri Türk ordusunun üçüncü siper hattına kadar ulaşmış ancak daha sonra geri

¹²⁹ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*; C V, III. Kitap, s. 125.

¹³⁰ İ. Hakkı; s. 23. İ. Hakkı 20. Tümen ile bölgeye Rumi 1331 Ağustos'unda [14 Ağustos-13 Eylül 1915] gelmişti. age.; s. 23

¹³¹ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşları'nda 27. Alay*; c. III, s. 12.

¹³² *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşları'nda 57. Alay*; s. 422.

¹³³ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşlarında 27. Alay*; c. III, s. 391.

¹³⁴ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*; c. V, III. Kitap, s. 451.

çekilerek ikinci siper hattına yerleşmişlerdi. 21 Ağustos 1915'teki İngiliz taarruzunda İngiliz 87. Tugayı, Yusufçuktepe'nin güneyindeki 34. Türk Alayı'nın sağ kanadındaki birinci siper hattını ele geçirmiş ve ikinci siper hattına yönelmişti. Ancak etkili olan yan ateş neticesinde ikinci hatta ilerleyememişlerdi. Hatta ele geçirdikleri birinci hattı da terk etmişlerdi. İngiliz kuvvetlerinin 6 Ağustos 1915'teki kara ve deniz topçu ateşi neticesinde birinci Türk siper hattı barınılamayacak duruma gelmişti.¹³⁵

Muharebelerin ilerleyen zamanlarında verilen emirlerde müdafaanın güçlendirilmesi ve müdafa derinliğinin geliştirilmesi ile ilgili tedbirler söz konusu olmuştur. Enver Paşa tarafından 4 Temmuz 1915'te 5. Ordu'ya gönderilen emirde kuzeye doğru yeni müdafa hatları yapılarak müdafaanın derinliğine geliştirilmesi istenmişti.¹³⁶ Benzer şekilde 19. Tümen Komutan Vekili Yarbay Mehmet Şefik Bey, 3 Eylül 1915'te yayımladığı emirde, siperlerin bir veya iki hattan ibaret kalmasıyla yetinilmeyerek münasip mesafelerin birbiri gerisinde çoğaltılmasını emretmişti. Mevcut hatların birbiriyle ve arkasıyla ulaşımının korunmasına önem verilmelidir, demiştir.¹³⁷

5 Eylül 1915'te [23 Ağustos 1331], Almandan Türkçeye tercüme edilen "*Sahra Tahkimatına Dair Tecarib-i Harbiye*" isimli rehber eser yayımlanmıştı. Bu eser Birinci Dünya Savaşı'nda siper savaşında elde edilen tecrübeleri yansıtmaktaydı.¹³⁸ İçerisinde siperlerin yapımına dair 69 çizime yer verilen esere Çanakkale Muharebeleri sırasında sıkça başvurulmuştur.¹³⁹ Esere göre, eğer bölge inatçı bir şekilde müdafa edilecekse birbiri gerisinde en az iki siper hattı inşa edilmeliydi. Bu siper hatlarından birinin diğerine mesafesi öyle olmalıydı ki ilerideki siper hattına karşı yapılan bir taarruz aynı zamanda gerideki siper hattına yapılan taarruz haline dönmemeliydi. Düşman ikinci siper hattına yönelik taarruz yeniden hazırlanmaya ve topçusunu da yeniden yaymaya zorlanmalıydı. İki siper hattı arasındaki mesafe araziye göre değişmekle birlikte en az 1 ile 2 kilometre ve bazı durumlarda daha fazla olabilir.¹⁴⁰ Eserde belirtilen derinliğine tertibat anlayışı Çanakkale Cephesi'nde Mayıs ayından itibaren uygulamaya konulmuştu. Hatta görüldüğü üzere ikinci siper hattıyla yetinilmemiş daha fazla siper hattı inşa edilmişti.

¹³⁵ age.; s. 62-63, 295, 417-418.

¹³⁶ age.; s. 205.

¹³⁷ *Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşları*'nda 57. Alay; s. 782.

¹³⁸ *Sahra Tahkimatına Dair Tecarib-i Harbiye*, 1915; s. 3.

¹³⁹ Barış Borlat; "Askerî Arşiv Belgelerine Göre 19. Tümen'in Çanakkale Cephesi'ndeki Siper Yapım Faaliyetleri", *ICAR (Uluslararası Akademik Araştırmaları Merkezi)*, Elâzığ, Türkiye, 19 Nisan 2021, s. 421.

¹⁴⁰ *Sahra Tahkimatına Dair Tecarib-i Harbiye*, 1915; s. 3.

Yarbay İ. Hakkı Bey'in, *Yeni Sahra Tahkimat Talimnamemizin Tabiye Nokta-i Nazarından Şerhi* isimli kitabında 20. Tümen'in Çanakkale Cephesi'nde derinlik tertibatına yönelik verdiği bilgiler harp cerideleri ile ortaya koyduğumuz verileri açıklayıcı ve destekleyici noktadadır. Buna göre, 20. Tümen Rumi 1331 Ağustos'unda [14 Ağustos-13 Eylül 1915] Seddülbahir bölgesine ulaşmıştı ve daha sonra Kerevizdere bölgesinin müdafaasını üstlenmişti. 20. Tümen'de görevli İ. Hakkı Bey, bölgede daha önceki tümenler tarafından mükemmel inşa edilmiş bir mevzi bulduklarını ifade etmiştir. İ. Hakkı Bey'in verdiği bilgilere göre, bölgede birbiri gerisinde, dört siper hattı ve dördüncü siper hattının üzerinde de ayrıca birer bölüğün kapalı istinat noktaları vardı. Bu dördüncü siper hattının gerisinde de Alçıtepe'ye doğru iki avcı siperi vardı. Siperler derin ve muntazamdı. Ancak en öndeki birinci siper hattı sürekli topçu ve bomba ateşlerinden dolayı mütemadiyen yıkılıyor ve tamir ediliyordu. Alçıtepe'den başlayan derin ve geniş bir irtibat siperi bütün siper hatlarını birbirine bağlayarak birinci siper hattına kadar gidiyordu. Kerevizdere'den Alçıtepe'ye kadar 1500 ile 2000 metre derinliğindeki bölge muntazam siperler şebekesi ile örülmüştü. Türk ordusu daha Çanakkale Muharebelerinde taarruzdan vazgeçerek müdafaa yapmayı gerekli gördüğü zamandan itibaren en öndeki siper hattını bitişik ve boydan yapmış ve bunun gerisinde aynı şekilde siperler ve istinat noktaları oluşturmuştu. Her ne kadar tahkimat derinliğine yapılmış ise de birinci siper hattı yine de kesin müdafaa hattıydı. Bunun en küçük parçası dahi elden kaçırılmamalıydı. Bu nedenle birinci siper hattı kuvvetli bir şekilde elde tutuluyordu. İtilaf kuvvetlerinin topçu ve özellikle büyük bomba ateşlerinden dolayı her gün oldukça fazla zayıyat veriliyordu. En sakın günde dahi 20. Tümen'in zayıyatı 80 veya 90'ı buluyordu. İtilaf kuvvetlerinin topçu ateşleri 1915'te Fransa'da Fransız cephesinde olduğu gibi Çanakkale'de de birinci siper hattına zarar veriyordu ancak tamamen tahrip edemiyordu. Gerideki siper hatları ise tahrip olmaktan tamamen uzaktılar. Ağır makineli tüfekler Kerevizdere'de kısmen birinci siper hattında ve kısmen geride ikinci ve üçüncü siper hattı arasındaki araziye yerleştirilmişti. Birinci siper hattındaki makineli tüfekler, İtilaf kuvvetlerinin topçu ve bomba topçu ateşinin başlamasıyla birlikte altüst oluyor veya ateş kesmek durumunda kalıyordu. Bazen de tahrip oluyordu. Hâlbuki ikinci ve üçüncü siper hatları arasındaki makineli tüfekler güvende kalıyordu. İtilaf kuvvetleri bunların yerini bilmiyordu. Bunların ateş meydanları da birinci siper hatlarına göre geniş ve uzundu. Bunlar birinci siper hatları önünden itibaren İtilaf kuvvetlerinin birinci, ikinci ve daha geriye doğru olan siper hatlarını ateş altına alabiliyordu. İ. Hakkı Bey, bu bilgileri, Türk ordusunun henüz 1915'te ağır makineli tüfekleri uygun olarak daha geride kullandığını göstermek için vermiştir. Bu bilgilere ek olarak Almanlar'ın 1915'te ağır makineli tüfekleri henüz birinci siper hattında kullandığını belirtmiştir. Ayrıca İ. Hakkı Bey'e göre Türk ordusu Çanakkale'de birinci siper hattından itibaren

iki kilometre kadar geriye olan araziyi tahkim etmişti. Seddülbahir Cephesi'nde bazı Türk bataryalarının gerisinde bile avcı siperleri yapılmıştı. Hâlbuki Almanlar'ın bunu ancak 1917'de yapabildiğini ifade etmiştir.¹⁴¹

Sonuç

Bu çalışmada, Türk ordusunun Çanakkale Muharebelerinde derinliğine tertibat anlayışını nasıl ve ne zaman geliştirdiği ve bu husus hakkındaki ders çıkarma kabiliyeti incelenmiştir. Aynı zamanda meydana gelen Batı Cephesi'ndeki muharebelerde, Alman ordusunun derinliğine tertibat hakkında ne zaman ve nasıl bir anlayış geliştirdiği sorusunun Türk ordusunun Çanakkale Muharebelerindeki ders çıkarma kabiliyetine de ışık tutacağı düşünülmüştür.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce siper savaşı büyük oranda tahkimat inşası ile ilgiliydi. Derinliğine tertibat hakkında herhangi bir anlayış geliştirilmemişti. Alman ordusu her ne kadar derinliğine tertibat hakkında Birinci Dünya Savaşı'nın ilk zamanlarından itibaren bir anlayış geliştirmiş olsa da derinliğine tertibatın faydaları hususunda tereddütlüydü. Alman ordusunda derinliğine tertibat anlayışının hâkim olması 1915'in yaz aylarının sonlarını bulmuştu. Çanakkale Cephesi'nde mevziye derinlik kazandırma ihtiyacı Mayıs 1915'in ilk günlerinde hissedilmişti. Buna uygun olarak aynı günlerde tek bir siper hattı yeterli görülmeyle kademeli bir şekilde birden fazla siper hattı inşasına başlanmış ve derinliğine tertibat gerçekleştirilmişti. Çanakkale Cephesi'nin arazi derinliğinin az olması, bazı tepeliklerin müdafaa edilme zorunluluğu ve donanma ateşi gibi unsurlar derinliğine tertibatı etkileyen unsurlar olmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Çanakkale Muharebelerinde 20. Tümen'de yer almış olan Yarbay İ. Hakkı Bey, Çanakkale Cephesi'nde tahkim edilmiş cephe derinliğinin Batı Cephesi'nden daha önce gerçekleştirildiğini ileri sürmüştür. Bu iddia daha sonra yapılacak araştırmalarla Batı Cephesi'nde ve Çanakkale Cephesi'ndeki siper hatlarındaki müdafaa unsurlarının ayrıntılı bir şekilde incelenmesiyle ele alınmalıdır. Bu çalışmada ise Çanakkale Cephesi'nde derinliğine tertibatın, Çanakkale Muharebelerinin kendine özgü koşullarında, muharebe sırasında elde edilen tecrübelerden faydalanılarak gerçekleştirildiği sonucuna

¹⁴¹ İ. Hakkı; s. 23-24. Derinliğine tertibatın temini hususunda savaşın başında elde edilen tecrübelerle rağmen Almanya Genelkurmay Başkanı Eric von Falkenhayn, Somme Muharebelerinde (1 Temmuz-18 Kasım 1916) ileri müdafaa hattının elde tutulması noktasında ısrar etmişti. Ancak onun ısrarı askerlerin ileri hatta yığılmasına ve çok fazla Alman zayıfına neden olmuştu. (Lupfer; s. 7). Bu hareket tarzı, 1916'da dahi kesin zaferi temin etme noktasında kalabalık ve yoğun birliklere dayalı taarruz ve hücumların gerçekleştirilebileceğini göstermektedir. Temelde Falkenhayn mevzide derinliğin teminiyle birlikte askerlerde taarruz ruhunun öleceğinden dolayı yeni taktik anlayışı benimsemek istememiştir. Falkenhayn'ın taarruzî taktik anlayışında ısrar etmesi her ne kadar cepheye farklı sonuçlarla karşılaşılsa da zafer kazanmada taarruz ruhuna verilen önemle ilgilidir.

varılmıştır. Bu durum, Çanakkale Muharebelerinde derinliğine tertibat anlayışı bağlamında, Türk ordusunun ders çıkarma kabiliyetini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

1. Araştırma Eserler

AKGÜL, Suat - Toker, Hülya - Demirtaş, Sema; “Zafer”, *Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe*, Mustafa Kemal, yay. haz. Suat Akgül, Hülya Toker, Sema Demirtaş, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. V-VI.

AKYÜZ, Doruk; *Topyekûn Harp Döneminde Doktrinlerde Değişimler ve Ders Çıkarma Süreçleri: 1904-1940*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2021.

ALBAYRAK, Muzaffer; “Liman von Sanders”, *Türkiye'de Beş Sene*, Liman Von Sanders, çev. Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, yay. haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Ekim 2006, s. I.

ATACANLI, Sermet; *Ariburnu'nun İlk Müdafası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa: 1914-1922*, C III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.

BANKS, Iain; “Digging in the Dark: The Underground War on the Western Front in World War I”, *Journal of Conflict Archaeology*, Vol. 9, No. 3, September 2014, s. 156-176.

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (Amfibi Hareket); c. V, II. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012.

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916); C V, III. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012.

BORLAT, Barış; “Askerî Arşiv Belgelerine Göre 19. Tümen'in Çanakkale Cephesi'ndeki Siper Yapım Faaliyetleri”, *ICAR (Uluslararası Akademik Araştırmaları Merkezi)*, Elazığ, Türkiye, 19 Nisan 2021, s. 418-425.

BULL, Stephen; *Trench: A History of Trench Warfare on the Western Front*, Osprey Publishing, Oxford, 2014.

Dünya Savaş Tarihi; haz. Christon I. Archer, John R. Ferris, Holger H. Herwig, Timothy H. E. Travers, çev. Cem Demirkan, Tüzm zamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2006.

ESENKAYA, Ahmet; “Çanakkale Cephesinde Karargâhlar”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi (ÇOMÜ) Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 2016, s. 47-80.

FALKNER, James; *Marshal Vauban and the Defence of Louis XIV's France*, Pen and Sword Military, South Yorkshire, 2011.

GÖRGÜLÜ, İsmet; *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912 - 1922: Balkan - Birinci Dünya ve İstiklal Harbi)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

GÖRGÜLÜ, İsmet - ÇALIŞLAR, İzzeddin; “Org. İzzettin Çalışlar’ın Biyografisi”, *On Yıllık Savaşın Günlüğü (Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları: Orgeneral İzzettin Çalışlar’ın Günlüğü)*, haz. İsmet Görgülü, İzzeddin Çalışlar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mart 1999.

GRIFFITH, Paddy; *Fortifications of the Western Front 1914-1918 (Fortress)*, Osprey Publishing, Oxford, 2004.

HANİOĞLU, M. Şükrü; “Enver Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C XI, s. 261-264.

İĞDEMİR, Uluğ; “Giriş”, *Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe*, Mustafa Kemal, yay. Uluğ İğdemir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1962, s. IX-XXV.

KARAOĞLAN, Yasin; *1325 (1908) Tarihli Sahra İstihkâmâtı Talimnamesi Işığında Osmanlı Ordusunda Modernleşme Hareketleri*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, Ağustos 2017.

KAYA, Sezgin; “Bursalı Mehmet Nihat Bey”, *Çanakkale Araştırmaları*, Türk Yıllığı Yıl 13, Bahar 2015, Sayı 18, s. 705-741.

KEYVANOĞLU, Sacide Jale – KARAYAMAN, Mehmet; “General Fahri Belen’in Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri (1892-1975)”, *Belgi*, Sayı 20, Yazı 2022/II, s. 2323-2342.

KÜTÜKÇÜ, Murat; *Selahattin Adil Paşa*, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2022.

LUPFER, Timothy T.; *The Dynamics of Doctrine: The Changes in German Tactical Doctrine During the First World War*, Combat Studies

Institute, U.S. Army Command and General Staff College, Fort Leavenworth, Kansas, 1981.

MURRAY, Nicholas; *The Rocky Road to the Great War: The Evolution of Trench Warfare to 1914*, Potomac Books (Epub), Washington D.C., 2013.

ÖZ, Necdet; *Yenileşme Dönemi Osmanlı Ordusunda Talimnameler (1826-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2021.

ÖZDEMİR, Bülent, Mutaf Abdülmecit; “Önsöz”, *Çanakkale Muharebatı: Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, s. I.

POLAT TAŞ, Özlem Elif; *Kâzım (İnanç) Paşa: Hayatı, Askerî ve Siyasî Faaliyetleri (1880-1938)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.

SAMUELS, Martin; *Command and Control?: Command, Training and Tactics in the British and German Armies 1888-1918*, Frank Cass, London, 2003.

SAVAŞ, Mustafa Talha; *Son Dönem Osmanlı Kumandanlarından Mehmed Esad (Bülkat) Paşa (1862-1952)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2019.

SAYILIR, Burhan- KARATAŞ, Murat, - BORLAT, Barış; “Önsöz” *Çanakkale Muharebelerinde Zabitan İzlenimleri*, yay. haz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Ağustos 2017, s. 5.

SAUNDERS, Anthony; *Trench Warfare 1850-1950*, Pen and Sword Military (Epub), Barnsley, 2010.

TOKER, Hülya; *Çanakkale Muharebelerine Katılan Komutanların Biyografileri (Belge ve Fotoğraflarla)*, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2017.

TÜRKMEN, Zekeriya; “Çanakkale Muharebelerinde 9. Piyade Tümen Komutanı Miralay (Albay) Halil Sami Bey”, *Çanakkale Muharebelerinin İdaresi: Komutanları ve Stratejiler*, ed. Lokman Erdemir, Kürşat Solak, Çanakkale Valiliği Yayınları, Ankara, 2015, s. 83-103.

VAN EVERA, Stephen; “The Cult of the Offensive and the Origins of the First World War”, *International Security*, The Massachusetts Institute of Technology (MIT) Press, Summer, 1984, Vol. 9, No. 1 (Summer, 1984), s. 58-107.

YILMAZ, Faruk; “Eric von Falkenhayn Kimdir?”, *Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya*, Eric von Falkenhayn, çev. Bursalı Mehmet Nihat [Kurmaya Yarbay], yay. haz. Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.

2. Dönemin Araştırma ve İnceleme Eserleri

BASRÎ [Muallimi Mirliva]; *Mevzi Harbi Notları (Büyük Kumanda Kursu)*, Askeri Akademiler Kumandanlığı Matbaası, Yıldız, 1927.

BELEN, Fahri; *Çanakkale Savaşı (Harp Akademisi 1934-1935 Tedrisatından)*, Harp Akademisi Matbaası, İstanbul, 1935.

BOTTE, Capitaine; “The Evolution of Field Fortifications During the Late War”, *The Military Engineer*, Society of American Military Engineers, Vol. 14, No. 74, March-April, 1922, s. 82-85.

Çanakkale Muharebatı: Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi; yay. haz. Bülent Özdemir-Abdülmecit Mutaf, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012.

İ. HAKKI [Harbiye Mektebi Sahil ve Kal’a Harbi Muallimi Kaimmakam]; *Yeni Sahra Tahkimat Talimnamemizin Ta’biye Nokta-i Nazarından Şerhi*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, Kanun-ı Evvel 1341 [Aralık 1925].

İZZEDDİN [Erkânıharp Kaymakamı]; “Arıburnu Muharebatında İstihsal Edilen Tecarüb”, *Çanakkale Savaşları İle İlgili Makaleler (1915-1960)*, C I, yay. haz. Cumalı vd., ed. Onur Kuşku, Çanakkale Savaşları Enstitüsü, İstanbul, 2021, s. 153-181.

MAGNAN, Bernard Pierre, *Fenn-i Harb*, çev. Ovanes – Hüseyin Avni Paşa, Mekteb-i Harbiye Matbaası, H. 1267 (1850-51).

MAHMUT NEDİM [187. Alay Kumandanı Kâim-makam, Hendek]; “Bahr-ı Sefid Boğazı Dârü’l-Harekâtı Harbi Hakkında Ma’lumât-ı Muhtasıra: 3 Ağustos 1914’den 3 Temmuz 1915 Târihine Kadar”, *Çanakkale Muharebelerinde Zabitan İzlenimleri*, yay. haz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 59-105.

MEHMED NİHAD [Bursalı]; “Çanakkale Muhârebâtı: Erkân-ı Harb Binbaşısı Mehmed Nihad Bey’in Hâtrâtı”, *Çanakkale Muharebelerinde Zabitan İzlenimleri*, yay. haz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Ağustos 2017, s. 133-224.

MÜLLER [Prusya Zabitanından]; *Bölüğün Muharebesi*, çev. Nuri [Mekteb-i Harbiye-i Şahane Alman Lisanı Muallim Muavini Mülazım-ı Evvel], Kitabhane-i Askeri-İbrahim Hilmi, İstanbul, 1318.

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 39-73

NORMAND, R. - FISKE, H. C.; “Evolution of German Fortifications”, *The Military Engineer*, Society of American Military Engineers, Vol. 14, No. 76, July-August, 1922, s. 202-205.

Notes on Field Fortification (For Use of Student Officers, Army School of the Line, 1916); prepared by The Army Field Engineer School, Army Service School Press, Fort Leavenworth, 1916.

3. Hatırat

ESAT PAŞA; *Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları*, haz. İlhan Ilgar, Baha Matbaası, İstanbul, 1975.

FALKENHAYN, Eric von; *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya*, çev. Bursalı Mehmet Nihat [Kurmay Yarbay], yay. haz. Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.

MİRALAY SÜLEYMAN ŞAKİR; *Cepheden Hatıralar: Altıncı Fırka Çanakkale Harbi'nde*, Vadi Yayınları, İstanbul, 2006.

MUSTAFA KEMAL; *Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe*, yay. haz. Uluğ İğdemir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1962

SANDERS, Liman von; *Türkiye'de Beş Sene*, çev. Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, yay. haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Ekim 2006.

SELAHATTİN ADİL PAŞA; *Selahattin Adil Paşa'nın Hatıraları: Hayat Mücadeleleri*, yay. haz. Enver Koray, Zafer Matbaası, İstanbul, 1982.

4. Harp Cerideleri

Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri (11.04.1915-07.05.1915): C II; Genelkurmay Basımevi, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015.

Çanakkale Muharebelerinde 19'uncu Tümen Cerideleri (08.05.1915-24.05.1915): C III; Genelkurmay Basımevi, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015.

Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşları'nda 57. Alay; yay. haz. Murat Karataş, Buğra Terzi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2021.

Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşları'nda 27. Alay; c. I; yay. haz. Murat Karataş, Barış Borlat, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017.

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2023, Sayı 35: 39-73

Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Savaşları'nda 27. Alay; c. III; Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarih Alan Başkanlığı Yayınları, yay. haz. Murat Karataş, Barış Borlat, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2020.

5. Talimnameler

GEYER, Hermann; *Mevzi Harbinde Taarruz*, çev. M. Tevfik [Erkân-ı Harb Binbaşı], Matbaa-yı Liva, Eskişehir, 1337 [1921].

GEYER, Hermann - Bauer, Max; *Mevzi Harbinde Müdafaa: Def' ve Tard*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet, 1337 [1921].

Piyade Talimnamesi; Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul, Temmuz 1325 [14 Temmuz-13 Ağustos 1909].

Sahra İstihkâmatı; çev. Ali Mümtaz [Erkân-ı Harbiye Binbaşlarından], Mekteb-i Fünun-ı Harbiye Matbaası, 1326 [1910].

Sahra İstihkâmat Talimnamesi; Mühendishane-i Berr-i Hümayun Matbaası, 1325 [1908].

Sahra Tahkimatına Dair Tecârib-i Harbiye; Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1331 [1915].

6. Arşiv

BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), İHB (İrade-i Harbiye),

7. Elektronik Kaynaklar

<https://www.britannica.com/event/Western-Front-World-War-I>, 1 Nisan 2023.

<https://www.britannica.com/technology/fortification>, 1 Nisan 2023.

<https://www.theguardian.com/football/the-agony-and-the-ecstasy/2020/mar/24/when-football-played-world-war-one-north-london-derby>, 1 Nisan 2023.

8. Başvuru Eserleri

DEVELLİOĞLU, Ferit; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2011.

SABUNCUOĞLU, Nurhan; *Ansiklopedik Askerî Terimler Sözlüğü: İngilizce-Türkçe*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.